

МЕНСК. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ

Першыя дні вайны

A. Шукелойць: — Тым часам вайна ўжо ішла. Я там апінуўся ў групе афіцэраў, што ўцякалі з фронту. Вось са мной сядзеў адзін маёр, такі, што яго палічылі за шпіёна (так, як і мяне; ужо на тое, што „нацыяналізм”, шпіянаж шыноў). У таго маёра прызналі няправільныя пятліцы. А ён такі, відаць, фарсун, хацеў прыгожа выглядзець, касылом вайсковы дастасаваў да сваёй фігуры, кравец прышыў яму пятліцы (не зусім той колер). И вось яго тут зараз жа й пасадзіл, сказаі, што гэта нямецкі шпіён. И ён там даказвае, і я таксама даказваю. Словам, гэта „параша паршывая”. И допыты гэтыя цэлы час. Але я моцна трываюся. Гэты там даказвае, стукнуў кулаком па стале — і я пастале. А ён мне ў морду, па пашчэмках і зламаў сэвікіу. Мяне забралі ў запо тады. Там нас сядзела 4-х чалавек (двох афіцэрэй, а трэцыці, відаць, ці ня толькі шпіён, сэксот быў, за намі глядзеў).

Так я там праседзеў. Немцы гналі, ўжо далёка пайшлі наперад. Дайшоў такі час, што на вечар нас пакінулі, а НКВД змыўся. Пачалі бамбаваць Крупкі, разбамбілі чыгуначную станцыю і, відаць, нанач рускія ўжо баяліся заставацца. НКВД ўцёк. Нам адчынілі дзвёры, і мы ўсе паўцякали. Хто адчыніў — я ня ведаю, відаць, жанчыны, ці што, бо ж там шмат хто ўцякаў.

3. Пазняк: — Куды Вы ўцякалі?

A. Шукелойць: — Там плот вялікі быў. Я праз гэты плот скочыў, а тут гэтыя, што ахоўваюць кругом, неяк засталіся, бо ня толькі ўнутры ахоўвалі, але і навонікі. (Яны мелі нейкі свой назоў, ня памятаю, з камсамольцаў створаныя былі атрады аховы.)

— А ты что здесь паніку наводіш? — Як я зачатліўся за гэты плот, пераскокаючы.

3. Пазняк: — А Вы што кажаце?

A. Шукелойць: — Нічога, скарой рваць.

3. Пазняк: — Панікёр, малі другі раз арыштаваць за „паніку”.

A. Шукелойць: — Другі раз ужо расстралялі б. (Съмлечца.)

Ну і так я вырваўся адтуль у такую (між Крупкай і Барысавым) нейкую малочную ферму. Я ў гэтую ферму ўскочыў. Нейкі хлопец, што пільнаваў чыгункі ці што (15-17-ці гадоў), мяне прывёў да сваёй маткі і цёткі, і яны мяне засунулі наверх нейкай такой будкі. Бок жа гэтых баліць, і шчака баліць. Я назаўтра думаў пайсьці там ў шпіталь.

3. Пазняк: — А шчака балела, бо сківіца была зламаная?

A. Шукелойць: — Ага.

3. Пазняк: — А бок чаму балеў?

A. Шукелойць: — А бок — тады энкавэздзіст нагамі біў, нагамі. І цяпер баліць бок гэтых. Да съмерці. Так. Словам, малака там, на ферме, было паддастаткам, хлеба — не, але малака паддастаткам. Так што я гэтае малако піў.

Назаўтра гэтыя жанчыны думалі, што трэба было б мяне ў шпіталь адправіць, да лекара паказаць, каб не памёр. Але пайшлі ў шпіталь, а там толькі адзін фэльдшар, усе лекары ўжо паўцякали. Фэльдшар кажа: „Як ён жыве, то хай ён у вас будзе. Сюды трапіць, то тут яшчэ заб’юць, бо ішчэ мы чакаем, што будущь бамбаваць Крупкі.”

Потым я ішчэ прабыў там, у гэтых жанчынаў можа й тыдзень. А ішчэ савецкая ўлада ўноч прыходзіла. Удзень уцякалі, а ўноч прыходзілі. Ішчэ немцы не прышлі. Немцаў я спаткаў, ўжо даходзячы да Барысава, фактычна, на Беразіне.

Ішчэ перад Барысавым я трапіў у нейкую вёску. Пайшоў пераначаваць. Мяне вельмі добра там прынялі, у хаце паслалі. Я кажу, што ў хаце не хачу (бо ж вашэй поўна ў мяне, у турме набраўся). Я не хаче ў хаце спаць, кажу, што дайце мне недзе на салому ў нейкай стадоле ці нейкай адрынцы. А яны кажуць: „Не, ты заставайся ў хаце. Ты знаеш, што тут у нас. Вось мы ўцяклі з „краснай арміі” і з аружжам.” (Ужо паўцякалі, „красная армія” разваливалася. И гэтыя хлопцы з гэтай вёсکі і з суседніх вёсак прыйшлі дахаты, як ёсьць: у вайсковай форме, з вінтоўкамі.) „І вось, — кажуць, — тут ішчэ

бальшавікі кругом, яны могуць напасыці і на вёску, а мы ўжо пільнуем, каб не напалі.”

Так я мусіў праспаць гэтую ноч, а потым пайшоў далей. Па дарозе я начаў у розных пасёлках. Там вялікі палігон за Крупкамі, прышчэпаўскія пасёлкі былі сарганізаваныя. Даў там і гэтыя пасёлкі пазносялі, але недзе шчэз вішняк нейкі расце, недзе грушка нейкая стаіць, нейкая адрынка, часта склеп (заставаліся па гэтых пасёлках). І людзі, што там жылі некалі, некаторыя вярнуліся. Вось так я ў адно гумно трапіў, адрынка такая стаяла. Дзядзька, гадоў 45. Я спыгтаў, ці можна будзе пераначаваць. Ён кажа: „Добра, пераначай. Тут курыць ня можна, таму што агонь відаць з самалёта, могуць тады бамбішь. Так што ціха ляжы.”

Мы там зь ім гаворым. Ён хваліць Прышчэпава: „От Прышчепаў* — гэта быў чалавек! Гэта ня тое, што Купала Сталіну песні ссыляваў. А Прышчепаў дзівінуў лёзунг: „На сьвініні — да сацыялізму!” І так мы ўсе ў працаўалі. Сьвіння на стале мусіць ляжаць у кожнага гаспадара.”

3. Пазняк: — У 1960-х гадах па дарозе на Івянец вісёу пляката: „Чтобы Родина была сильней, надо вырастить больше свиней”.

A. Шукелойць: — (Съмляецца.) Го-о! Жарты? Сьвіння — гэта, брат, аказваеца не абы што...

Словам, вайна пайшла далей. У гэтым часе ўжо многія ўцекачы зь Менску, якія ўцяклі ад бомбаў і пажараў, вярталіся ў Менск. І так са мной разам ішла адна сям'я (муж, жонка і двое дзяцей). Дзяўчынка, гадоў 12, хлопчык — гадоў 6-8. Мы разам ішлі ў Менск. Яны нават мяне запрасілі да сябе. Жылі яны у раёне Менску, дзе неўлялікія хаткі тады былі (калі йсыці ціпер з праспекту Скарэйны па Даўгабродзкай, аж туды, далей за могілкі). Не даходзячы да Менску даведаліся, што ў горадзе сарганізаваны лягер для мужчын. І ўсіх мужчын, якія зьяўляюцца ў раёне Менску, забираюць у гэты лягер. Таму нас апанаваў страх, што тут мы ўжо й на вытрываем. Канец.

Дзеля гэтага мы вырашылі прачэківаць так, аж даведаліся, што ўжо лягер гэты зылікідаваны (лягер такі сапраўды быў, ў лягеры памерла шмат людзей. Ни мелі што есьці, ня мелі вады, хация ён быў над рэчкай.)

Адтоль, з лягеру, быццам, габрэяў ужо ня выпусцілі. І началі арганізоўваць для габрэяў асобнае гета. Гэта мы ўжо даведаліся, ідуцы ў Менск. У Менску ішлі па Даўгабродзкай вуліцы. Залатагорскі касцёл яшчэ гарэў, дым ішоў, попелу поўна. На рагу Даўгабродзкай і Савецкай быў вялікі будынак спэцыялістай. Ён быў разబіты, спалены, нічога не засталося. Многія менчане, што там жылі, вярнуліся, пабачылі, што іхных кватэрэй няма.

Я зайшоў да тых людзей, маіх спадарожнікаў. Іхная хата ацалела. Гаспадыня менчанка, ён, памойму, украінец (словам, верuchая сям'я, у хаце іконы ўжо паявіліся, старычкі вышыгнулі). Там я ў іх пераначаваў і направіўся на другі кантакт Менску на Людамонты (гэта праз увесь горад трэба было прайсці, праз так званыя „татарскія агароды”). Там вуліцы — Саўгасная і Калгасная. І вось там на аднэй з гэтых вуліц жыла сям'я майго знаёмага — **Пётры Станіслававіча Такарэвіча**.

Гэта быў чалавек левага кірунку, грамадавец, які ў Ашмяне працаваў мулярам. Стары мой знаёмы ў савецкія часы ў Вільні. Ён да прыходу саветаў сядзеў у Лукішках, пасля вярнуўся ў Ашмяну, у Ашмяне нейкі час працаваў у міліцыі, але потым бальшавікі з'арыентаваліся, што гэта ня іхны чалавек, і яго пасадзілі. Ён сядзеў, нешта, з год у турме ў Ашмяне, перад вайной яго выпусцілі. І вось ён меў ехаць да сябе ў Менск, да сваёй сям'і. Я меў ягоны адрес і туды націраваўся.

Акрамя гэтага ў Менску ў мяне ўжо было шмат знаёмых з тых часоў, калі яны ў Ашмяну прыязджалі як розныя савецкія чыноўнікі (інспектары, суддзя нават быў знаёмы). Апрача гэтага ѹшчэ з тых часоў, калі я там у Менску быў, меў магчымасць з многімі людзьмі спаткацца. Так што я ў Менску чуўся нармальна, як у сябе дома, як у Вільні.

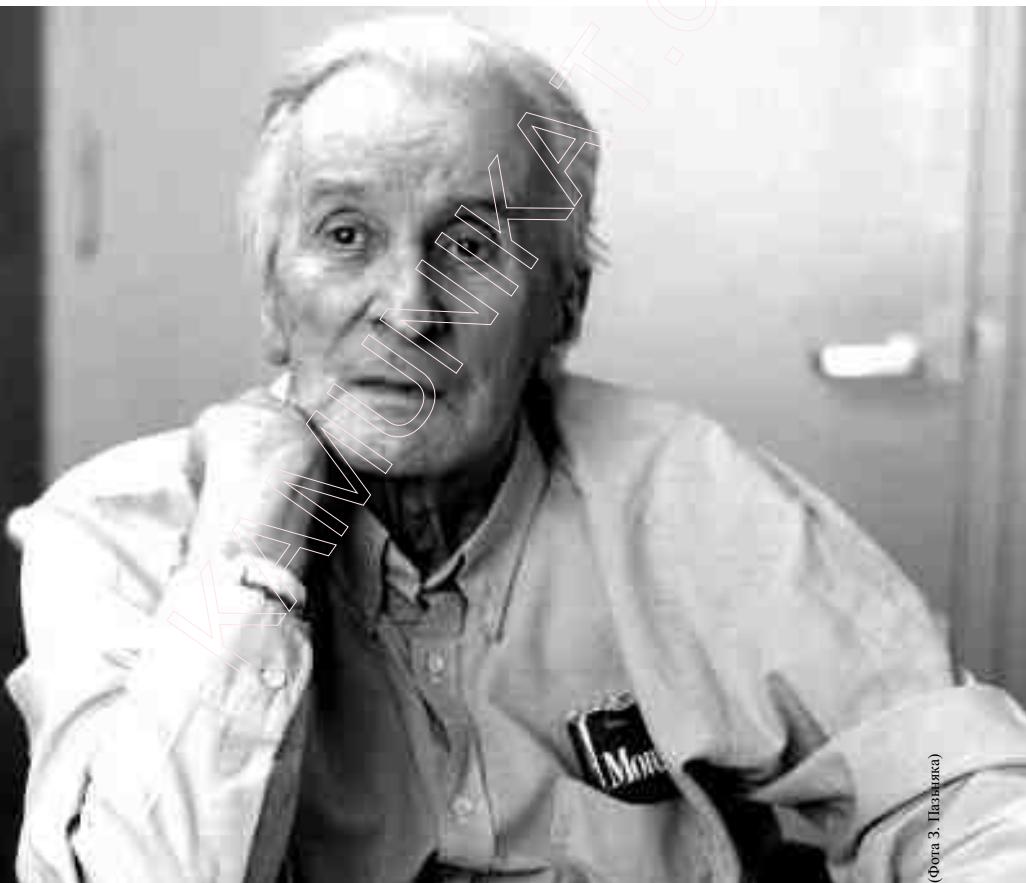
* Миністар земляробства БССР у 1920-я гады.

Нарада ў Антона Адамовіча

Я дайшоў да гэтых людзей. Мяне прынялі вельмі добра, брат ягоны ўшчэ адзін быў і сястра малодшая. Так што я там ужо затрымаўся. У іх дзьве каровы былі, я адпачываву там, хадзіў з гэтымі каровамі (пасьвілі іх там, калі таго возера Менскага, штучна выкапанага). Там таксама я знаёміўся з многімі людзьмі.

У канцы пабачыў, што ў Менску паявіліся абвесткі зь беларускай прыгожай мовай і „тарашкевічаўскім” правапісам, і пайшоў у

гарадзкую ўправу. Старшынёй гарадзкой Управы там сядзеў мой калега, *доктар Тумаш*, той, што калісь падпісаў Дэкларацыю *Беларускага Студэнцкага Саюза*. Прышоў я да яго, здаецца, у суботу. Ён быў вельмі заняты і збыу мяне да *Антона Адамовіча*. Завёў адразу. „Вось тут, — кажа, — ведаеш, ёсьць адзін з лідараў Узвышша, Антон Адамовіч”. А Узвышша ў заходній Беларусі вельмі высока цанілася, і асабліва ў колах ліберальна-санцыялістычнай моладзі, і найбольш лідар Узвышша — *Уладзімер Дубоўка*. Яго цяпер там папраўляюць, але ў нас, у заходній Беларусі, яго высока цанілі камуністы, уважалі, што гэта чалавек на ўзоруні камуністаў-беларусаў

Антон Адамовіч, красавік 1991 г. Нью-Ёрк

(Фота З. Гайдзіка)

заходний Беларусі, камуніст-патрыёт, камуніст-нацыяналіст, нацыянал-камуніст, як казалі. Адамовіч быў адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Тумаша.

Адамовіч сядзеў у вялікім кабінэце, цэлая заля. Ён быў загадчыкам жыльлёвага аддзелу у гарадзкой Управе (гэта, па-моіму, недзе — універсітэцкі гарадок, у гэтым раёне). Адамовіч мяне прыняў, сказаў, што незадоўга з гэтага жыльлёвага аддзела адыйдзе.

Як толькі прыйшлі немцы, яны зьвярнуліся з абвесткай, хто можа дапамагчы ўпрарадкаваць горад і заняць розныя функцыі, і каб гэта былі спэцыялісты. „І таму я адным з першых прышоў, — кажа Адамовіч, — і мне даручылі жыльлёвы аддзел. Цяпер я ўжо перайду ў выдавецтва. А пакуль што сядай. Да мяне зараз прыдзуть людзі, некаторыя, напэўна, — вашыя знаёмыя. Прыдзе Родзька, які пайнфармую аб цяперашнім палітычным палажэнні і нашым становішчы”.

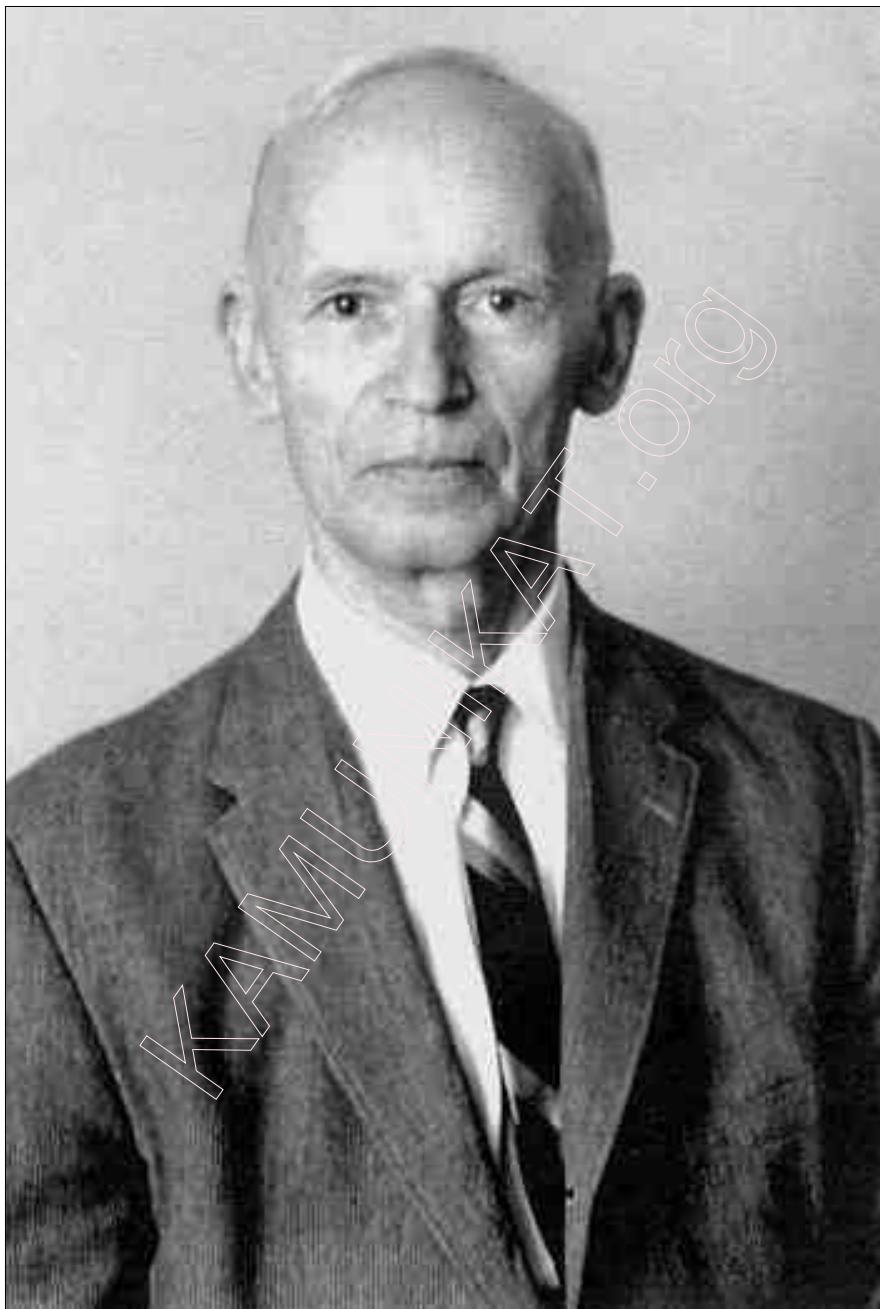
Так што я там застаўся чакаць. Пачалі зьбірацца людзі. Прышоў *Ліон Савёнак*, *Алесь Матусевіч* (гэта зь людзей майсцовых), прышоў з нашых (заходний Беларусі) *Алесь Сінкевіч*, потым суддзя, што з Тумашам разам прыехаў.

Зь Вітаўтам Тумашам прыехаў цэлы шэраг асобаў з Варшавы, *Архва* (суддзя), напрыклад. І так пачало зьбірацца людзі. Прышоў *Усевалад Родзька*. Адамовіч пра яго мне коратка ўжо расказаў, што гэта выпускнік Наваградзкай гімназіі, які як афіцэр польскай арміі быў у нямецкім палоне, там беларусы падбалі — яго выпуслыці. Ён сарганізаваў *Першы штурмовы беларускі Зьвяз*, які перайшоў нямецка-савецкую мяжу ўшчэ перад вайной (перад пачаткам вайны) з Польшчы (тады ўжо зь Нямеччыны, бо Польшча была пад акупацый), каб зьнішчаць бальшавікоў. Гэта першыя атрады немцы арганізавалі такія. У нас Родзька Зьвяз быў, адпаведны на Украіне быўлі, падпрарадкованы іхнаму ОУН (Арганізацыі Украінскіх Нацыяналістаў).

Родзьку я ведаў. Скончыўшы гімназію, прыехаў ў Вільню паступаць на ўніверсітэт: ён, *Барыс Рагулі*, *Язэп Салсіч*. Але тады закон у Польшчы правялі, што пасля сканчэння гімназіі трэба адываць вайсковую службу. Яны, калі прышлі на ўніверсітэт, адведалі Студэнцкі Саюз. Можа, і на ўніверсітэт запісаліся, ня ведаю, але, відаць, склалі паперы і пайшлі ў войска. Там тады я пазнаёміўся з гэтым Родзькам.

У двары старога Менска. 1942 г. З'езд „Самапомачы”. Рада „Самапомачы”

Францішак Кушаль (здымак на эміграцыі)

Родзька выступіў перад грамадой з інфармацыяй, што ўжо месяц, як немцы тут, і вы бачыце (калі ня бачыце, дык пабачыце), што яны для нас ня ёсьць прыяцелямі. (Гэта ў Гарадзкой Управе так сказаў Вячаслаў Родзька ў Адамовіча ў кабінце на гэтым сходзе). І пачынае расказваць, што робіцца ў Польшчы. „У Польшчы палажэнне такое, што могуць на вуліцы вас застрэліць занішто, альбо схапіць вас і паслаць у фабрыку альбо ў нейкі канцэнтрацыйны лягер. Становішча габрэй асаблівае, яны ня маюць права хадзіць па тратуарах, а мусяць ісці вуліцай. Яны маюць спэцыяльныя жоўтыя латкі на вондрцы.”

Далей Родзька пачаў расказваць аб tym, што іх забіраюць ліквідаваць. „Я бачыў, як у адным мястечку перад выкананым ровам стаялі габрэі, і п'яныя немцы з „цэкаэмай”, ці як гэта называеца, стралілі ў беспарадку і крычалі. І гэтыя габрэі валіліся ў яму. Вось гэтакі абрэз. І што нас далей чакае — няведама. У кожным разе мы, беларусы, славяне, частка з нас, будзе магчы ператварыцца (па іхных плянах) у немцаў, анямечыцца, а рэшту нас выкінуць у Сібір. Дзеля гэтага нашае супрацоўніцтва з імі мусіць мець на ўвазе вось гэтыя весткі, якія я вам тут расказваю. І дзеля гэтага я вас сабраў і пытаюся: „І ці вы думаеце, што варта арганізаваць падпольную арганізацыю?” — гэта Родзька пытаеца. А мы ўсе сядзім, і Адамовіч старшыня за сваім столом. І началася гутарка.

Я гэта коротка пераказваю, а ён прыклады даваў, цыгаваў выказванні аб адносінах немцаў да палякаў, асабліва да габрэй. „Яны будуць усе зьнішчаны. Ці варта ствараць такую арганізацыю?”

Тут началі людзі выступаць, бо апітваць пачаў. Такі *Савёнак*, напрыклад, стары палітычны дзеяч (батька *Зоры Кінель*): „Пўнене, — кажа, — трэба, а як жа. Я ведаю гэтую справу.”

Выказаў думку, што трэба арганізаваць падпольле. Усё. Дакуманты ягоныя — гэта дакуманты Абвэры (нямецкай разьведкі), бо ж яна арганізвала выхад праз граніцу Звязу ягонага, і цэлае групы людзей, што съкідалі на парашутах.

На гэтым разышліся. Тумаша там тады не

было, але ён аб гэтым усім, вядома ж, ведаў, бо нехта там з прысутных сказаў, што доктар Тумаш запрашае ўсіх нас на абед, і вось ціпер, маўляў, паедзем адсюль да доктара Тумаша. Мы ўсе паехалі на абед.

Тумаш жыў тады на вуліцы, паралельнай да праспекту Скарэйны (відаць, ціперашня „Карла Маркса”). Гэта была кватэра галоўнакамандуючага Беларускай ваяннай акругай генэрала *Паўлава*, па-моему. Яго потым расстралялі бальшавікі. (Сталін даў загад яго расстраляць недзе каля Барысава ці каля Воршы, таму што ён, маўляў жа, не дагледзеў, што вайна пачалася; яго і ягоны штаб, чатырох, здаецца, афіцэр аў высокіх расстралялі.) У гэтым доме тады жыў Тумаш і ўшчэд два начальнікі паліцыі: *Зыміцер Касмовіч* і *Міхась Вітушка*. Потым яны ўжо пераходзілі на розныя кватэры. Але пакуль што гэта была на нямецкай адміністрацыі гораду. І нашыя людзі там таксама напоўнегальная жылі.

Гэтак началася падпольная арганізацыя. Родзька гаварыў на гэту тэму з рознымі людзьмі. Гэта было ў 1941-м годзе. Але затое ўжо на Зыезд (па-моему, быў Зыезд Самапомачы) зъехалася многа такіх дзеячоў, што выявілі сябе патрыётамі, і тады на памешканні Саковіча ў 1942-м ужо гэта была арганізаваная *Незалежніцкая партыя*, беларуское падпольле, імя якому надаў Адамовіч — *Беларуская Незалежніцкая Партия*.

Назоў гэты — гэта ня ёсьць тое, што пішуць ціпер на Беларусі ўсялякія пісакі, быццам партыя паўстала ў 1939-м годзе і называлася „незалежная партыя”. Гэта зусім іншыя назовы і іншы зъмест. Но ж „незалежная” — гэта ня ёсьць незалежніцкая. Незалежніцкая ставіць незалежнасць, а незалежная — значыць ад некага незалежнай. Так што ўся гэтая пісаніна ёсьць няправільная. Я як адзін з тых, што быў ад самага пачатку, даю такую інфармацыю, што назоў гэты надаў партыі Адамовіч у выніку дыскусіі. Бо там яшчэ тая левая група з Саковічам (тыя, што прышлі выхаваныя ў бальшавіцкай сістэме з заходній Беларусі) прапанавалі даць назоў „Грамада”. І ў бюлетэні Партыі (іх выйшла шэсць нумароў) там гэны другі назоў таксама ёсьць.

Наталья Арсеньева. 1943 г.

Так узьнікла арганізацыя *Беларускай Незалежніцкай Парты*. Яна вырасла ў магутную справу, дзякуючы афішэрству, таму што *Кушаль* выхаваў сотні беларускіх маладых афішэр (такіх, як *Барыс Рагуля, Сажыч і іншыя*). Рагуля быў на закладзе Парты. А Сажыча не было, ён пазней прыняты.

На ўсіх гэтых паседжаннях заўсёды быў *Міхась Рагуля*, інжэнер. Ён найбліжэйшы сабра Родзькі, быў рэдактарам бюлетэнія Незалежніцкай Парты.

У Незалежніцкай Парты, потым пачаліся розныя сваркі, асабліва на эміграцыі, якія мелі партыйныя харарактар ці арыентантыйныя (на Астроўскага ці на Ермачэнку). Яны скончыліся тады, калі выкінулі Рагулю і *Набагеза*. Тады Партыя перастала быць паважанай для ўсіх, у тым ліку й для мяне. Камандаваў, па-моіму, Зыміцер Касмовіч там і тая група зь ім. Яны ўжо іншыя бюлетэнь выдавалі, іншыя арганізацыі началі тварыць і гэтак далей. Затое партыя жыла доўгі час на Беларусі, з той групай (так званай „Дальвіц”), якую съкінулі ў БССР і якая праіснавала да 1957 года. Так што змаганьне ў падпольі ішло доўга, больш 15-ці гадоў.

На гэтым паседжанні ў Адамовіча адзін з пунктаў быў пра утварэнне падпольнага руху. Другі пункт быў вельмі важны. Абмяркоўвалі „беларутэнізацыю”. Па-першас, самай гарадзкой Управы (у Гарадзкой управе на розных становішчах працавалі расейцы, аўвесткі расейскія віселі на расейскай мове; гэтыя аўвесткі зьдзіралі); беларутэнізацыю тэатру (тэатр рыхтаваў спектаклі па-расейску); беларутэнізацыю школьніцтва і гэтак далей. Цэлую сістэму.

Трэцяя пастанова была — гэта справа дапамогі габрэям там, дзе толькі можна. Там тады было гэта пастановаўлена ў выніку выступлення Родзькі і апісання таго рову, перад якім стаяў той немец, напіўшыся, і стралю у беспарядку.

На першым паседжанні была пастанова: усюды, дзе толькі можна, дапамагаць жыдам. Калі можна, дапамагаць ім пераходзіць на арыйскія дакументы, дапамагаць дзесям, дзе ёсьць толькі можна, выцягваць з гета і гэтак

далей. Усе магчымасці, якія мы можам скарыстаць.

І чацвёртае — дробязь такая, але немцы хацелі, каб арганізаца ю дамы з прастытукткамі. Мы катэгарычна адмовіліся, сказаў, што гэта не ляжыць у інтэрэсе беларускай пісіхалёгіі. Мы ў гэтым нікага ўдзелу прымаць ня будзем.

I ў выніку гэтага ўсяго мы адразу прыступілі да выканання гэтых пастановаў. Так што гэта не тое, што толькі задэкліравалі.

Адразу паслалі ў тэатр юрыста, які з тэатрам нічога на меў супольнага, каб ён там расчысьці ўсё. Паслалі мяне адразу таксама ў музэй, паслалі Гуцьку (*наэт Гуцька-Дудзіцкі*) на загадчыка школьнага аддзелу Гарадзкой Управы (а там пагналі расейца, такі Прывлекаў быў, трафэсар). Усюды началі выконваць гэтыя пастановы, і выконвалі іх так, ня лёгка. Проста прыходзілі, гналі гэтых варожых нам людзей і пераймалі ўсё у свае рукі. Так што гэтакім парадкам. Гуцька гэты брутальна навёў парадак.

3. Пазняк: — Ці Родзька тлумачыў, чаму неабходна жыдоў абараніць і ім дапамагаць?

A. Шукелойць: — Добра ня памятаю. Але гэтае зыншчэнне жыдоў рабіла страшэнна нялюдзкае ўражанье. Страшэнна. Вось прачытайце верш (прыблізна ў гэтым духу Родзькі) у Натальлі Арсеньневай, дзе яна апісвае выпадак зыншчэння габрэяў над ровам разгрнутым. За гэны верш Арсеньневу немцы цяглі потым. Яе шмат разоў цяглі, за рознае.

3. Пазняк: — Вы Арсеньневу добра ведалі, бачыліся зь ёй там у Менску?

A. Шукелойць: — Ну так, супрацоўнічалі, і з Кушалем (іе мужам) таксама.

3. Пазняк: — На Беларусі мне раней прыходзілася чуць такую плётку, што быццам бы Арсеньнева была расейка.

A. Шукелойць: — Гэта няпраўда. Цікава сапраўды, адкуль гэта ўзялося, што началі казаць, быццам Арсеньнева расейка. Я ў дакуманты не зазіраў, але бацька Арсеньневай быў ўсё ж, відаць, беларус. Так казаў. Хочэ прозвішча такое ёсьць і ў расейцаў, і сам ён быў дзяржаўным служачым. Маці ж яе была немка. I таму Арсеньнева выдатна ведала нямецкую мову. У сям'і гаварылі па-

беларуску, а матка яшчэ і па-нямецку. Арсеньева сябе лічыла беларускай, была ёй па духу і ганарылася гэтым. Дастаткова пачытаць яе вершы.

3. Пазыняк: — Вернемся да паседжаньня ў Адамовіча.

A. Шукелойць: — Пасъля гэтага паседжаньня і пасъля абеду ў Тумаша (абед зацягнуўся даволі позна, і я застаўся ў Тумаша начаваць) на наступны дзень у нядзельно Тумаш пaeхаў адведаць Кушалаю і прывёз Кушала ў Менск. Адгэтуль пачалася тады беларуская вайсковая справа.

3. Пазыняк: — А Кушалі дзе тады жылі, на Валожыншчыне?

A. Шукелойць: — Так, у Дорах. Вечарам Тумаш прыехаў з Кушалем. Кушаль быў у цывільнym адзенні, у дўйтіх вайсковых ботах і такої шэрай спартовай марынарды.

3. Пазыняк: — Як далей складвалася ваша справа?

A. Шукелойць: — Спачатку даручылі мне (бо гэта вельмі важна было для горада) упарадкаваць архіў ЗАГСу. Таму што шмат людзей ня мела дакументаў і была вялікая патрэба. Немцы малі пасадзіць (у лепшым выпадку, у горшым — расстрэляць). ЗАГС быў часткова разьбіты. Паколькі ён належыў да НКВД (быў у распараджэнні НКВД), то найболыш пацярпей, але дакументы засталіся. Знайшоўся адзін працаўнік, што калісь у ім працеваў, і я ўпарадкаваў гэты ЗАГС. Гэта першая мая работа была. А пасъля пайшоў у музэй.

Музэй

Пра музэй трэба б было цэлую гісторыю распавесці. Пра той стан музэю, які быў пры часох савецкай улады і які засталі немцы, нямецкая акупация. Гэта быў такі невялікі музэй, арганізаваны па прынцыпу савецкага разумення гісторыі. Было 4 раздзэлы. Ён, фактыхна, быў дапаможнікам гісторыі Шастакова (я маю гэты падручнік). Ён быў адзіным легальным падручнікам гісторыі, якім

карысталіся ў пачатковых, сярэдніх школах і на ўніверсітэце. Адзіным прызнаным, які не зъмяняўся. Вось па гэтых прынцыпах быў зынішчаны колішні Беларускі Дзяржаўны музэй, дырэкторам якога быў *Вацлаў Ластоўскі* (пасъля Ластоўскага потым быў *Міхайлоўскі*). Музэй быў зынішчаны і пабудаваны на прынцыпах вось гэтакага выкладаньня гісторыі: даклісавае „общчэства” (археалёгія, фактыхна), феадалізм (стаялі нейкія рыцары, макеты Радзівіла), капіталізм (фактычна, этнографічная частка, там дзе з аднай стараны вялікія паны, двары і капіталісты, а з другога боку — бедната і эксплуатацый), і чацьвёрты разьдзел — савецкае будаўніцтва камунізму.

Гэтакі 4 залі былі ў музэі. Найбольшая зала была (Дом мастацтва цяпер) — гэта будаўніцтва сацыялізму.

Калі саветы ліквідавалі Беларускі Дзяржаўны музэй, то тыя экспанаты (асабліва багаты збор іконаў) выкінулі ў прыбудаваны дрывотнік.

3. Пазыняк: — У якім годзе ліквідавалі Дзяржаўны музэй?

A. Шукелойць: — Пасъля 1933-га году началі перабудоўваць пад Дом чырвонай арміі ці Дом афіцэраў цяпер. Тут ён быў, гэты музэй. І тады адгэтуль яго выкінулі, калі пачалі будаваць Дом чырвонай арміі, а музэй перанесьлі ў Юблейны дом, у той дом, дзе была створана Рада БНР (цяпер Дом мастацтва). А тыя дарагія экспанаты беларускай старыні выкінулі, як я ўжо казаў, ў дрывотнік, што быў між гэтым Юблейным домам і тым домам, што стаіць цяпер на рагу праспекта Скарэны і Чырвонаармейскай вуліцы.

3. Пазыняк: — Цяпер там вясны музэй.

A. Шукелойць: — Што засталося ў гэтым музэі? У ім працеваля, нешта, 11 чалавек (значыць, да прыходу немцаў) і дырэктарам яго быў такі *Гершанок*, партыйны чалавек. І ўсе былі партыйцы, з выняткам аднаго габрэя яшчэ не партыйца (Бэйлін такі), ён там займаўся старынай, не археалёгіяй і не архітэктурай, а, відаць, гэтымі старымі друкамі. Ён быў загадчыкам у музэі так званых „фондаў”. Гэтыя ўсе супрацоўнікі (паколькі яны і партыйцы, і большыня — габрэі) выехалі. Застаўся толькі

адзін мастак *Габрыель Віер*. Гэты Габрыель Віер жыў у тым доме спэцыялістых, што на рагу Даўгабродзкай вуліцы і праспекту Скарыны (будзем гаварыць цяперашній мовай). Ён з сям'ёй выехаў за горад, калі тут разбамблі і спаліў ўсё, але потым вярнуўся. Вярнуўся і ў музэі не паказваўся. Яго Тумаш адшукаў.

У музэі было ўсё развала, дзвіверы паламаныя, і нікога няма. І вось прыцягнулі гэтага Габрыеля Віера. Зь ім зноў была бяда. Ён мовы німецкай ня ведаў, і таму там у яго рабаваў, хто хаец. Прыходзілі немцы, забіralі, што ім падабалася, прыходзіў такі айцец Фінкоўскі, праваслаўны святар, забіраў старыя друкі, іконы, і гэтак далей. Словам — беспарадак.

Пасля таго, як я упараткаваў архіў ЗАГСу, мянене ўжо *Гуцька*, прызначаны тады ж старшыней аддзелу асьветы і культуры, паслаў загадчыкам музэю. І туды я пайшоў. Зь веданьнем німецкай мовы, вышшаўшы з турмы, з такімі даволі на той час моцнымі дадзенымі, якія мне дазвалялі свабодна чуцца сярод акупацыйных тых уладаў і сваіх розных царкоўнікаў і інш.

Мастак Віер быў яшчэ *Ластоўскім спэцыяльным падрыхтаваны для музэю*. Ён сам па паходжаньні малдavec, ведаў дзве мовы. Дзядзька ягоны калісь быў праваслаўным ігуменам у Менску (памойму, і сцягніў яго). Ён спэцыяліст ад царкоўнага мастацтва, маляваў іконы. Паколькі гэты род мастацтва пры савецкай уладзе ня быў у пашане, дык *Ластоўскі* паслаў яго спэцыяльна на курсы ў Москву і рыхтаваў яго мастаком-кансерваторам. Гэта і была найвыдатнейшая ягоная спэцыяльнасць як мастака. Таму ён усе гэтыя іконы XV-га, XVI-га, XVII-га стагоддзяў, што былі выкінутыя з Беларускага Дзяржаўнага музэю і належылі да розных ведамых беларускіх школаў (*Магілёўскай*, *Віцебскай*, *Палескай*) перавёз ў музэй і рэстаўраваў.

Між іншымі была ікона найбольшасць сівятаўцы Менску — гэта ікона Менскай Божай Маці, знаходзілася ў такім дрэнным стане, што Віер забраў яе да сябе ў хату, і там правёў больш году над яе рэстаўрацыяй. Потым яна вярнулася ў Катэдральны Петра-Паўлаўскі Сабор (*Жоўтая царква на Ніжнім Рынку*). Цяпер гэта ікона

перанесена ў Катэдральны Сабор Святога Духа, які знаходзіцца на пляцы Волі.

Так ён працаў над гэтымі іконамі ўесь час, і ўсе іконы былі адрэстаўраваныя.

3. Пазняк: — Гэта вялікая і ганаровая праца, пра такіх людзей нельга забывацца.

А. Шукелойць: — Так, вядома. Другой работай, якой музэй займаўся, гэта быў перапіс усіх экспанатаў, якія засталіся, і старадрукаў. Сыпісы я рабіў у дзвіюх мовах: беларускай і німецкай. Мне вельмі прыjemна цяпер бачыць, што там некаторыя гэтыя мае сыпісы людзі пазнаходзілі, выкарыстоўваючы іх для працы над беларускай старынай.

Трэцій працай, якой займаўся музэй, гэта мы рабілі такія прыпадковыя розныя выстаўкі. Скажам, на нейкія ўгодкі нейкага пісьменніка. На ўгодкі пісьменніка Кастравіцкага, памятаю, рабілі прыгожую выстаўку. (*Каруся Каганца*, значыць, бо ён, апрача таго што пісьменнік, быў мастаком, асабліва дробных формаў, выконваў творы пяром і тушам.)

Над выстаўкамі трэба было даўжэй працаўца, рабіліся заўсёды надпісы ў дзвіюх мовах: беларускай і німецкай.

Потым мы рабілі выстаўкі розных экспанатаў, якія былі ў музэі. Напрыклад, выстаўку старога іканапісу XVI-XVII стагоддзяў (Віцебскай школы, *Магілёўской школы*).

Дырэктар музэю належыла шмат такіх функцыяў, якія ў мірны час выконваюць розныя спэцыяльныя установы. Напрыклад, проблема аднаўлення цэркви і касыцёлаў. Заўсёды сівятары прыходзілі ў музэй, якіярганізоўваў часта камісію з мастакоў, вырашалі, што мы маем рабіць у дадзенай царкве ці касыцёле, у якім кірунку трэба весыці аднаўленне будынка і г.д.

Пару прыкладаў. Быў адноўлены цалкам Чырвоны касыцёл. Ён ня быў у дрэнным стане, бо там месціўся так званы тэатр „Юнага гледача“ нейкі час. Там прышлося шукаць тых абразоў, якія там былі, і я іх знайшоў абодва.

Чырвоны касыцёл пабудаваны **Эдвардам Вайніловічам** у гонар сваіх дзяцей (дачкі і сынка, якія памерлі маладымі, утапліліся). Я адшукаў гэтыя абразоў. На жаль, у выніку 20-гадовага панаванья

Ля Беларускага музею ў Менску, 1943 г. Злева направа: Ляон Луцкевіч, Леопід Кароль (пахаваны ў Вільні), Дзіма Сямёнаў, Антон Шукелайць (дырэктар), вартаўнік музею Станіслаў Післебіч (перахоўваў беларускія абрэзы ў дрывотніку, калі балышавікі выкінулі іх з музею перад вайной), Узевалад Карол.

бальшавіцкай ўлады і насельна ўведзенай антырэлігійнай прапаганды, тყя абрэзы не маглі вярнуцца на сваё мейсца. Гэта абрэз Божай Маці ў мадэрным выкананыні: ўнізе — Менск, краявід Менска з касыцёлам, і гэтых дзяцей двое, што кленчылі перад абрэзам Божай Маці. (Мне казалі мастакі і іншыя людзі, што бальшавікі вялі антырэлігійную прапаганду, быццам паны робяць сваіх дзяцей съвятym.) Гэтыя абрэзы я перадаў у касыцёл. Яны віслі з левага боку не як прадмет культуры, а як гістарычна вартасць.

3. Пазняк: — Дзе вы іх знайшли?

— **A. Шукелойць:** — Абрэзы я знайшоў на паддашы музею. З гэтым абрэзам (зь дзецьмі Вайніловіча) была проблема. Спачатку (за саветамі) яго былі выставілі у музеі. Аднак людзі (быццам бы) прыходзілі і маліліся. І дзеля гэтага яго знялі з музею і зацягнулі на паддашы, а ў залі зрабілі карыкатуру гэтага абрэза (што вось у гэтым пэрыядзе капіталізму багачы рабілі съвятym сваіх дзяцей і загадвалі маліцца).

3. Пазняк: — Ці памятаеце прозывішча мастака, які зрабіў гэтыя абрэзы?

A. Шукелойць: — На жаль, не. Але, здаецца, у выданні перад 1-й Сусветнай вайной „Менскія касыцёлы” (ёсьць такое выданьне, яно выходзіла асобнымі сшыткамі), у адным з сшыткаў ёсьць фатаграфія гэтага абрэза і вельмі магчыма, што там ёсьць прозывішча мастака.

3. Пазняк: — У касыцёле, як Вы яго аглідалі, ці ні было якіх росписьцяў, фрэсак на сценах?

A. Шукелойць: — Не, нічога не было, ніякіх фрэсак, хаты пляны фрэсак, пляны расыписаныя гэнага касыцёлу я таксама знайшоў у музеі. І яго можна было б аднавіць такім, якім ён быў праектаваны.

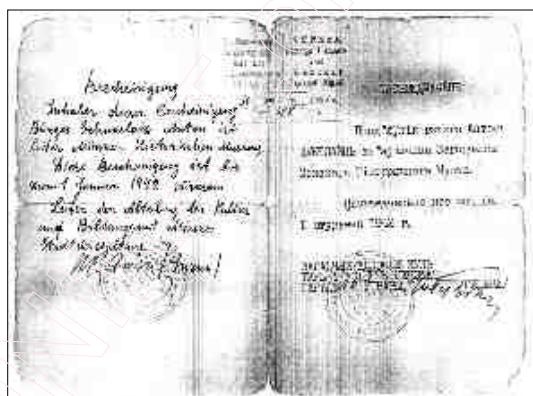
3. Пазняк: — Ці пад гэтымі плянамі быў подпіс мастака?

A. Шукелойць: — Ня памятаю, але памятаю колеры: цёмна-чырвоны ці цаглясты, цёмна-зялёны (адпаведны да гэтага колеру). У такім

калярыце касыцёл плянавалі расыпісаць. Я думаю, што, магчыма, ён яшчэ ня быў расыпісаны, таму што гэта новы касыцёл, і Першая вайна пачалася. Ня ведаю, ці ўдалося гэтыя праект зрабіць.

3. Пазняк: — Гэтыя фрэскі рыхтаваў беларускі мастак **Францішак Брудзюбіч**. У 1911 годзе касыцёл павінен быў быць расыпісаны, а мастак памёр у 1912-м. Таму я і пытаяю, бо невядома, ці пасып'ё ён яго расыпісаць. Тоэ, што Вы знайшлі пляны, гэта вельмі цікава. Але толькі ці ягоныя гэтыя пляны?

A. Шукелойць: — Я мяркую, што гэта былі пляны ягоныя, але несік мне ня думаеца, ці быў

Паславічанне загадчыка Менскага Гістарычнага Музэя, 1941 г.

ён расыпісаны. Бо яшчэ ня быў закончаны цалкам. Затое **ксёндз доктар Станіслаў Глякоўскі**, які быў гаспадаром тады гэтага касыцёла, паклікаў з Вільні свайго прыяцеля мастака **Петру Сергіевічу**, і гэты Сергіевіч пры мне маляваў абрэз Божай Маці. Што з гэтым абрэзам сталася, я ня ведаю. Але вельмі цікавая такая развязка.

3. Пазняк: — Станіслав Глякоўскі тады быў настаяцелем у Чырвоным касыцёле?

A. Шукелойць: — Так.

3. Пазняк: — Які ягоны лёс, якія дачыненыні з немцамі?

A. Шукелойць: — Ён вельмі суровы такі каталік быў, трэба сказаць. Зь немцамі ў яго дачыненыні быў дрэнныя. Ён супраць нямецкага нацызму выступаў, востра даволі. Ён загінуў. Я тады таксама быў у тэатры, калі яго арыштавалі. І

зноў жа, цэлы шэраг непраўдзівых вестак ходзіць. Я тады прышоў у тэатр у таварыства ксянда Татарыновіча, які быў у цывільнай вопратцы, прыехаўшы наўпрост у Менск як госьць. Наша група (Адамовіч таксама і Савёнак) на гэтую ўрачыстасць, што адбывалася ў тэатры, спазніліся і пайшлі на галерку. І таму мы сядзелі на галерцы і там усё гэта добра бачылі.

Касыёл Сымона і Алены („Чырвоны касыёл”) за часы нямецкай акупацыі.

Наперадзе (на першай лаўцы) сядзелі святары праваслаўныя, і там жа сядзеў ксёндз Глякоўскі з айцом, што яму дапамагаў, з айцом Мальцам. Калі гралі нямецкі гімн, кажуць, што яны ня ўсталі. Няпраўда. Яны ўсталі, але яны не паднялі рук у прывітаныні гэтым арыйскім. Святары праваслаўныя паднялі, а яны — не (Глякоўскі і Мальец). І мы гэта бачылі. Цялая залі гэтыя руکі паднялі, з выніткам нас на галерцы (там публічка была падпушчая, вясёлая, там нікому не хадзіла падымашць руکі ўтару). Але яны навідавоку былі. Відаць было, што дэманстравуна не паднялі рукі.

У лёжах тэатру сядзелі немцы, і таму адразу перад выхадам з тэатру *Глякоўская і Мальца* арыштавалі. А далей іх лёс быў няведамы. Іх заслалі ў канцэнтрацыйны лягер. (Недзе друкаваліся ў эміграцыйнай прэсе ўспаміны юрыста нашага *Калодкі* (ён памёр у Аўстраліі), які ў нейкім часе ў нейкім з гэтих канцэнтрацыйных нямецкіх лягераў разам з імі быў). Там яны і загінулі.

3. Пазыняк: — У Пётры Сергіевіча ёсьць партрэт ксянда Глякоўскага, напісаны алейнымі фарбамі.

A. Шукелойц: — Так. Але цікава, дзе гэты ягоны абрэз Божай Маці? Ён (такі вялікі абрэз) меў быць у правай наве касыёлу.

3. Пазыняк: — А цi быў ён у касыёле?

A. Шукелойц: — Па-моіму, вісё. Бо мы яго бачылі ў 1942-м годзе, калі над ім працаўваў Сергіевіч.

Апошнім гаспадаром у гэтым касыёле быў літоўскі капэлян айцец *Зянон Ігнатовіч*.

Да маёй камплектэнцыі належыла таксама гэтае аднаўленчыне съвятыні. Дык я, як прыклад, падаў Чырвоны касыёл. Але ня толькі Чырвоны касыёл. Я мусіў склікаць таксама камісію мастакоў. І мы вырашылі, што зрабіць з Катэдральным касыёлем Дзевы Марыі, той, што на пляцы Волі. Там вельмі цікавы роспіс быў, з ранейшых часоў. Там, напрыклад, былі розныя абрэзы, такія калёны намаляваныя, што яны не супадалі з

калёнаі касыёлу. Усё гэта там неяк ламалася. Сам роспіс ня быў дастасаваны (па сучасным разуменіні справы) да унутранай будовы касыёлу.

3. Пазыняк: — Гэта роспіс баракальны, зроблены яшчэ пры *біскую* *Якубу Дадерку* ў XVIII ст., і гэтая ўяўнасць, выяўленчыне сутнасцьі барочнага мастацтва. У гэтым, дарэчы, цікавасць ягоная заключалася. Такі самы роспіс з такім ілюзіямі, але ранейшы, — ў Нясьвіжскім касыёле. Аднак дасьледчыкі не хвалілі дадэркаўскі роспіс у Менску.

A. Шукелойц: — І таму я склікаў камісію. У ёй быў мой прыяцель і дараднік *Анатоль Тычына*, вядомы мастак, быў мастак *Дучыц* і скуньтар *Міхал Керзін*. Керзін — гэта была вялікая фігура ў Менску, выдатны антыбальшавік. Па ўсіх праблемах, калі трэба было, я заўсёды карыстаўся ягоной дапамогай і парадай.

Мы сабраліся ў гэтым касыёле, агледзелі яго. Трэба было касыёл аднаўляць, але мастакі тады

парадзілі, што няхай гэта ўсё застаецца так, як ёсьць. Скончыцца вайна, тады прыедуць сюды і съятары, і будуць мастакі-спэцялісты, якія вырашаць, што з гэтым ростпісам рабіць. А пакуль што — мы ўстрымаемся нешта рабіць. Айцец Глякоўскі даў Сергіевічу ў гэтым Катэдральным саборы расьписаць зь левага боку аўтар левай навы.

Трэці касыцёл — на Залатой Горцы — згарэў, але съцены засталіся, трымаліся, і перазімавалі зіму, ягоная столь не звалілася, а страха згарэла. Дзеля гэтага мы пайшлі агледзець гэты касыцёл з мастакамі і вырашылі яго закансэрваваць. Гэта значыць, звярнуліся адразу да *прафэсара Вацлава Іваноўскага* (ён тады ўжо быў старшынёй горада, гэта 1942 год), каб ён даў нам матэр'ял пакрыць касыцёл і забіць вонкы, што і было зроблена. І такім парадкам касыцёл гэты закансэрвавалі. (Не аднаўлялі яго, там ніякіх службаў не было, попел у сярэдзіне ляжаў.)

Аднаго разу (я тады жыў напроті Акадэміі Навук у пасёлку Скарынінскім, як называлі), ідучы дахаты, мы з Савёнкам зайшлі паглядзець, што там робіцца. Там было сцягнутых з вуліцы некалькі трупau, відаць, гнаных палонных савецкіх. Йыцы ня мог — немцы застрэлілі. Каб на вуліцы не валяўся — зацигнулі ў касыцёл. Так што я назаўтра пайшоў да Іваноўскага, каб ён паслаў людзей трупы гэтыя недзе пахаваць.

У кружку касыцёла на Залатой Горцы (на фасадзе) быў прыгожы барыльеф Божай Маці. Мы яго так і пакінулі, ён застаўся. Затое ціпер ён замазаны, залеплены чамусыці. Гэта пры аднаўленыні касыцёлу трэба было б выявіць.

3. Пазынак: — У 1960 годзе, калі я ўпершыню ўбачыў касыцёл съятога Роха на Залатой Горцы, барэльеф Маці Божай у разетцы („кружку“) на фасадзе быў пааббіваны (папсанаваны). Пасля вайны гэта зрабілі, відаць, камсамольцы, альбо іншыя варвары. Пазней (у 1980-х гадах) рэстаўратары ня сталі яго аднаўляць, а проста заляпілі.

A. Шукелойць: — Шкода, калі так.

3. Пазынак: — Але гэта можна аднавіць.

A. Шукелойць: — Трэцяя работа — тэатр. Там быў Янка Ліманоўскі, пісьменнік, які калісці меў

дрэнную рэпутацыю, бо ён пасъля ліквідацыі „Узвышша“ і „Полымя“, узначаліў пракамуністычную арганізацыю БелАПП (Беларуское аб'яднанне пралетарскіх пісьменнікаў). Але наагул пазыцыя доктара Тумаша (які нядоўга быў старшынёй гораду), а потым прафэсара Іваноўскага — гэта прымаць людзей усіх, што прыходзяць да нас працаўць, бяз розныці таго,

Янка Ліманоўскі, 1944 г.

(вакалдруква)

што яны калісці рабілі і іхных палітычных перакананняў. І дзеля гэтага (ня гледзячы, што Ліманоўскі некалі быў партыйным чалавекам і ўзначальваў такую арганізацыю) яго паслалі ў тэатр, каб ён дбаў за беларускую мову. І ён гэта вельмі салідна выконваў.

Дарчы, ён шляхецкага паходжання, ягонае падвоенасе прозвішча Любіч-Ліманоўскі. Хаця, як расказваў Савёнак, гэты апошні з ягонага шляхецкага роду быў несамавіты п'яніца, усё пратрой. І потым ягоны сын (гэта значыць бацька гэтага Янкі) быў, здаецца, кавалём. Але ня гледзячы на ўсё, ён паходзіў з такой шляхты саліднай, гэрбавай.

(фота Г. Курпіца)

Менск, 1941-1943 гг. Бернардынскія муры і гандлёвыя крамы

Настуная функцыя, якую мне прыходзілася выконваць, — гэта быць лектарам. На курсах афіцэрраў быў лектарам, на курсах моладзі, куды я часта ішоў з гэтымі іканамі і гаварыў пра старое беларускае мастацтва, пра розныя віды мастацтва, архітэктуру беларускую, беларускае майярства. Пра ўсё, што бальшавікі выключалаі, асабліва пра гісторыю беларускага мастацтва па кнізе *Мікалая Шчакаціхіна*. Кніжку яму не далі даючыць і яго саслалі, ня глядзячы, што ён нават, здаецца, і не беларускага паходжання быў, а расеец.

З гэтай маёй функцыяй быў казус. *Мікола Абрамчык* некалі прапанаваў Адамовічу (які чытаў заўсёды лекцыі з гісторыі літаратуры для вайскавікоў), і мне надалі маёрскую годнасць. Але нашы афіцэры збунтаваліся. Кажуць: „Як можна даваць годнасці афіцэрскіх чыноў людзям зусім цывільнным?”

Ну гэта непраудзіва, бо вельмі часта цывільным людзям надаюцца вайсковыя годнасці. Але Абрамчык хацеў адразу маёра, таму што гэта быццам бы такі ўжо чын, які дае самастойнае руханье, думанье, магчымасць кіраваць і г.д. Так што справа з маёрам правалілася.

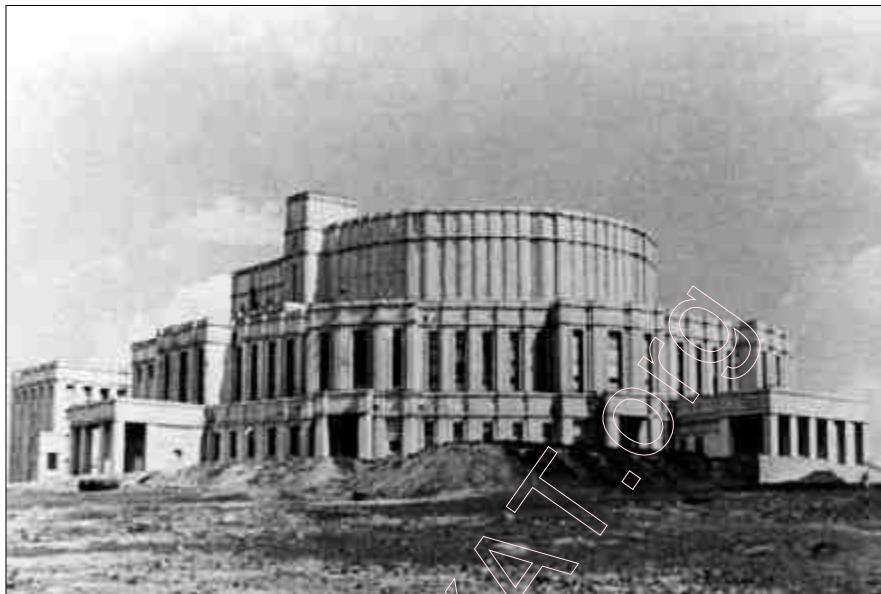
Дырэктару музэю прыходзілася таксама ішчэ і розныя іншыя выконваць функцыі, якія ў нармальным грамадзстве, у вольным, у спакойны час выконваюць розныя ўрады, спэцыяльна пакліканыя для аховы помнікаў, архітэктуры, старыны, аховы мастацтва, розных чыннасцяў і гэтак далей.

Музэй належыў да Гарадзкой Управы, але потым, калі пачала ўстаўліўвацца ўлада (не ваеннае харэктару, а цывільнага), вырашылі, што музэем павінен апекавацца і Генэральны Камісарыят.

У час акупациі Менску Вэрмахтам (гэта значыць вайсковай акупациі) загадчыкам аддзелу культуры (які знаходзіўся пры войску) ў іх быў гісторык доктар *Гайнрых Курпіц*. Доктар Курпіц быў у чорнай вайсковай уніформе у рангу старшага лейтэнанта. (Ён ці ні з танкавых частак быў, бо ў яго такі кароткі мечык вісеў заўсёды пры баку).

3. Пазыняк: — Значыцца, пры ваеннай адміністрацыі ў Менску быў аддзел культуры і Курпіц ім кіраваў?

A. Шукелойць: — Так, так. Ён сам быў

Менск, 1941-1944 гг. Опэрны тэатр (Паводле М. Керзіна — „рэпліка Каліэню”).

гісторыкам. Дарэчы, ён быў выдатны фатограф. У мяне ёсьць некалькі здымкаў Менску, дык цяжка ўяўіць, што гэта Менск у тых часы — такія прыгожыя здымкі ягоныя. Ягоныя здымкі даюць у друку, але нідзе не падпісаныя. Здымкі вісельнікай, напрыклад. Такія страшныя здымкі — гэта, па-моему, доктара Куртца.

Кубэ

Адзін раз доктар Куртц звязаўся да мяне ў музей і кажа, што ўлада ўжо пераходзіць ў цывільныя нямецкія рукі, і ён перадае свае функцыі.. „Галоўнай асобай будзе *Вільгельм Кубэ*. Гэта інтэлігентны чалавек, пісьменык (ёсьць ягоныя драмы), і вы будзеце мець з ім справы. Ён хоча прыйсьці ў музэй і пазнаёміцца з вамі, так што рыхтуйцеся.”

Прызначыў ён час, мы ў музэі, як маглі, падрыхтаваліся, зрабілі пару выставак (чым мы заемаємся і гэтак далей). Прыходзе Кубэ. Была, памятаю, восень. Я спаткаў яго ў вестыбюлі музэю. Кубэ, паданочы мне руку, кажа: „О-го,

бачыце, дык гэта дырэктар музэю! Я думаў, што як дырэктар музэю, дык гэта з дўгай вялікай свойніцай барадой, а тут аказваецца малады чалавек. Ну, у нас такія людзі ў музэях не сядзяць, яны на фронце”.

Вось гэта першае маё знаёмства з Кубэ было. Я яго абвёў па музэю, паказаў, прадставіў людзей, паказаў, чым мы заемаємся, што ў венкі час роля музэя такая, да якой яны пакліканы, выконвацца ня можа, што яны перахоўваюць старыну і адначасна робяць выстаўкі. Вось тое і мыробім.

Ён потым развязаўся і паехаў (нічога не казаў падчас агляду і пасыля).

Як яму трэба было ехаць за горад, бо ён цікавіўся ваколіцамі, то ён прыязджай у музэй, забіраў мяне і ехалі. У гэтых ягоных паездках я заўсёды вельмі баяўся ездзіць, бо ён там са сваім ад'ютантам пойдзе, я сяджу ў машыне (пераважна), альбо, можа, і мяне бярэ йшчэ. А тут і думаеш, што партыزانы могуць напастьць і застрэліць яго, і мяне разам.

Так што адзін раз ён недзе на старых могілках знайшоў крыж каменны вялікі. Яму ён вельмі

спадаўся. Гэта моцна састарэлы камень, але ў ім відаць гэтая форма такога крыжа арыйскага, як ён уважаў. І ён вырашыў гэты крыж перавезыці ў музей.

Пасля нейкага часу гэты крыж зьявіўся ў музіі, ён загадаў мне, каб у вестыбюлі музею была падстаўка і адпаведна быў пакладзены гэты крыж, каб як прыдучь адведаць музэй, адразу бачылі, што гэта за народ беларусы, што гэта Эўропа.

3. Пазняк: — Гэта ён так сказаў?

A. Шукелайць: — Так, Кубэ казаў, што беларусы — гэта ёсьць арыйскі народ.

3. Пазняк: — Гэта і бяз Кубэ было вядома. І даўно. Але палітыка тут ні пры чым.

A. Шукелайць: — Ну, так. Я паклікаў зноў мастакоў, аблеркаў і як мае быць гэты крыж пакладзены. Паклалі яго ня так, што крыж стаіць, як на магіле, а паклалі бокам, абалерлі адной часткай крыжа. Так што, каб як нехта ўваходзіў, то адразу бачыў, што гэта Эўропа. Так, як Кубэ й сказаў. Гэтак і ляжаў той камень. Я ўжо далей ня ведаю, што зь ім сталася.

Наагул у Кубэ — гэтага кірауніка Генэральнаага Камісарыяту — была нейкая сімпатыя да беларускага народу. У яго ўзынікалі непараўменыні, спрэчкі з другой нямецкай інітывы, што выконвала акупацыйныя функцыі. Гэта СС і ейны паліцыйны ворган СД, якія ставіліся да беларусаў вельмі варожа. Гэтыя спрэчкі ні раз прымалі такія характар, які, відаць, прычыніўся ў вялікай меры і да ягонага зынічэння.

Становішча немцаў на фронце ставалася штогод больш цяжкае, ваенічына набірала сілы. І дзеля гэтага, з набліжэннем фронту, паўставала думка пазбыцца гэтай цывільнай адміністрацыі на Беларусі і пераняць усё ў рукі ваеных. Канфлікты паўтараліся штогод часцей, узынікалі проста такія свары паміж СС і ягоным паліцыйным ворганам СД і Генэральным Камісарыятам у Менску.

І пачаліся даносы, якія даходзілі да нашага ведама таксама (да беларусаў), асабліва праз прафэсара Іваноўскага. (Перад гэтым яшчэ праз Ермачэнку.)

Цікавая гэта наогул справа. Кубэ, які мусіў быць правадніком нацыянал-сацыялістычнай палітыкі Гітлера, калі пачалі масава расстрэльваць жыдоў, вельмі востра зарэагаваў на гэта. Ён выклікаў да сябе шэфа Менскай СД, не запрасіў яго нават сесыі, і выгаварыў яму свае адмоўныя адносіны за зынічэнне габрэяў. Кубэ сказаў шэфу СД, што забойствы жыдоў ёсьць кампраметація народу, які вырасыці Гётэ і Шылера і г.д.

Пасля гэтага Кубэ выклікаў сваё абурэнне дзеяннямі Менскай СД у лісце да кірауніка Остлянду фон Лёэз (які сядзеў у Рызе).

Тым часам шэф СД напісаў данос на Кубэ самому Гімлеру (шэфу СС).

3. Пазняк: — Цікава, няўжо Кубэ мог выклікаць шэфа СД і зрабіць яму „разнос”? Таемная паліцыя, усё ж. Адпаведнік Гестапа за мяжой Нямецчыны.

A. Шукелайць: — Магчыма, што мог. Прынамсі, той шэф СД у сваім даносе Гімлеру пісаў пра гэта. (Ягоны ліст надрукаваны, здаецца.)

Даносы гэтыя скончыліся тым, што, відаць, СС вырашыла ад Кубэ нейкім чынам пазбыцца. А ён быў у нацыянал-сацыялістычную партыю запрошаны Гітлерам як лідэр аднай з нейкіх нямецкіх правых партый (ня памятаю ейнага назову, але недзе ў матэрыялах можна знайсці). Так што гэта ня быў такі тыповы нацыянал-сацыяліст, гітлероўскі сэнсус-скрыптум. Гэта была, відаць, правая група нямецкага нацыяналізму, якая потым далучылася да гітлероўскага руху. І таму Кубэ заўсёды быў не зусім уліты ў гэту нямецкую нацыянал-сацыялістычную грамаду. Ці ён сам трymаўся, ці яго трymалі, але выглядаў ён так крыху збоку. І таму яго Гітлер зноў паклікаў, здаецца тады, калі трэба было ўсыці на Усход і мець на гэта адпаведных людзей. А так ён там у Нямецчыне сядзеў у цяні. (Так, прынамсі, расказвалі немцы, тыя, з якімі прыходзілася мне спатыкацца, знаёмыя з Генэральнага Камісарыяту.)

Гэты канфлікт давёў да таго, што СС (відаць, пры дапамозе сваёй паліцыі СД) пастановіла Кубэ зынічыць. Ёсьць матэрыялы аб тых даносах розных на Кубэ ў Берлін, і нават ёсьць некаторыя

меркаваныні, што яго маглі нават саслаць у канцэнтрацыйны лягер. Але СС настаяла і паастаралася, што ўсё ж такі лепш было б яго зьнішчыць на месцы ягонай працы. Дзеля гэтага скарысталі мамэнт (гэта звезд моладзі, здаеща), на ўрачыстасці ў тэатры падклалі бомбу. Але бомба разарвалася пазыней, калі ён ужо сказаў сваю прамову і выйшаў. Бомба зьнішчыла калі 20-ці асобаў моладзі, што былі ў тэатры, у tym ліку тады загінуў старшы сын Натальі Арсеньевай.

3. Пазыняк: — Бомба была падкладзена на сцэне ці ў партэры? Дзе яна ўзарвалася?

A. Шукелойць: — Яна была падкладзена, памойму, калі сцэны, ці пад сцэнай.

3. Пазыняк: — Але расейцы-бальшавікі ўвесь час казалі, што гэта зрабілі савецкія партызаны, падпольщицы.

A. Шукелойць: — Бачыце, у падпольі там была агентура, існавала пэўнае супрацоўніцтва з падпольнымі арганізацыямі. І на выключана, што ў выніку нейкіх кантактаў СД ці СС і савецкіх партызанай, была знайдзеная вось гэтакая форма, каб зьнішчыць Кубэ.

Кубэ і так, і гэта быў у акружэнні СС. Ягоным ад'ютантам быў афіцэр СС, дом, дзе ён жыў, таксама ахоўваўся СС. Так што выкананы такі акт — гэта не было цяжка для СС (у паразуменіні з некаторымі „партызанамі“).

У Нью-Ёрк часта прызыджаюць беларусы з Польшчы ці зь Беларусі і расказваюць аб тых вялікіх заслугах гэтай жанчыны, што падклала міну пад Кубэ. Я заўсёды ім кажу: „Калі узнагародзілі гэтую жанчыну, то чаму не узнагародзілі арганізатора гэтай атгаццы?“

3. Пазыняк: — Вы гаверыце пра Мазанік?

A. Шукелойць: — Мазанік, так. Яе узнагародзілі ордэнам там нікім. А дзе той, што арганізаваў, што паслаў Мазанік? І нікто ня ведае. Яго ж у гісторыі не ўспамінаюць.

Аказваецица, што гэты чалавек на Захадзе, тут недзе быў, магчыма, што ўжо памёр. А там тады ён, відаць, быў у форме, магчыма, афіцэра партызанскаага, той, які слаў Мазанік.

3. Пазыняк: — Вы мяркуеце, што гэта быў чалавек СС?

A. Шукелойць: — СС. Ці ён быў чалавек СС, ці чалавек НКВД, ці нейкай іншай спэцслужбы — гэта ня важна. Але Кубэ зьнішчылі немцы, Кубэ зьнішчыла СС. Гэта ёсьць мая думка. Пэўна ж, трэба было б мець болей дакументаў і мациней матываваць. Але ўсе падставы існуюць, каб зрабіць менавіта такую высьнову.

Лёгіка — гэта вялікая наука, ўсё ж. І яна таксама па тэй старане. Падумайце сабе, як магла ў дон Кубэ, у памешканні ўвыйсці жанчына з мінай, нікім не кантроліраваная. Усё ж заўсёды кантралюеца. Я колькі разоў праходзіў у Генэральны Камісарыят, заўсёды трэба было паказываць, што вы з сабой маецце, ня глядзячы, што вы ня ўздеце недзе далёка, а ўздеце, скажам, у сактагарыята спакацца зь нейкай перакладчыцай-сяброўкай, ці іздеце да нейкага загадчыка аддзелу культуры і асьветы зь нейкай справай.

Лягічна немагчыма, каб можна было некантроліравану пранесыці. І таму тыя, што стаялі на тых дзівярах эсэсаўскія службоўцы ва ўніформе, яны прапусцілі гэтую асобу. Яны маглі нават аб гэтай справе ведаць.

Добра, Кубэ. Але ж ёсьць цэлы шэраг бомбаў, падкладаных нашым беларускім дзеячам, да якіх нікто не прызнаеца і нікто ня піша. Напрыклад, **Антон Адамовіч** вяргаецца з абеду (Самапомач на былой вуліцы Гаруна, „камсамольскай“ цяпер) у рэдакцыю. Адчыняе свой пісмовы стол, шуфлядку, каб дастаць пяро і бачыць: там падкладзена бомба. Адамовіч адразу робіць востры прагест, паведамленыне. Усе людзі выходзяць з памяшкання, выклікаюць паліцыянта. Паліцыянт прыходзіць з менскай „чорнай“ паліцыі (якраз не беларус, а менскі немец), выносіць гэтую бомбу, бомба разрывается. Гіне паліцыянт. (У ягоных руках разарвалася і яго разарвала на мэйсы, на пляцы перад будынкам.)

Выпадак жа ж, моцны выпадак! Бомба парвала чалавека, была падкладзеная пад аднаго зь лідараў нацыянальнага руху ў tym часе. Маглі аб гэтым жа ж пісаць. Нехта мог бы прызнацца (гэта ж на сорам бальшавікам прызнанца, што падклалі бомбу Адамовічу, старому антыбальшавіцкаму дзеячу, які тут пры немцах цяпер

Ausweis Nr.: 1494

Der durch nebeneinanderes Lichtbild kenntliche Name ist:

Schukelajc, Anton (geb 1915)

Wohnung: **Ratmanskaja 8te kvarter**

Ist im Dienst der Wehrmacht.

Am 2. März 1944

befehligt. Alle militärischen und polizeilichen Organe werden gebeten, ihm Schutz und Hilfe angehören zu lassen und ihm in der Ausübung seines Berufes bei Absicherung durchzusetzen.

Minsk, am 2. März 1944
 (Ort der Unterschrift)

(Dienststelle)

(Ort der Unterschrift)

Min

„Аўсвайс“ А. Шукелайца, 1944 г.

стай загадчыкам аддзелу прэсы). Маглі б прызнацца, але не прызнаюцца. Чаму? Не яны падклалі.

А затое ў Генэральны Камісарыят паклікалі Адамовіча і сказаілі назаўтра, каб ён выехаў зь Менску. І Адамовіч ня меў часу нават спатыкацца, мусіў адразу выязджаць у Берлін. Лёгіка ясная: ён быў шкодны для немцаў у Менску, для наступаючай гэтай СС-СД, шкодны для новых гаспадароў.

3. Пазыняк: — Не змаглі ўзарваць і сказаілі: вымятайтися.

A. Шукелайц: — Так. Гэта ж вельмі съмешна, маглі б схаваць гэта, маглі б сказаць сабе: „Ну, сядзі, гэты раз не ўдалося, можа, другі раз удасяца, ці недзе нейкая машина наедзе на пябё і гэтак далей.“ Ато не, сказаілі: „Выносься зь Менску!“ Лёгіка ясная: ён шкодны для іх чалавек, для той адміністрацыі, што надыходзіла.

Але ж ня толькі гэтая бомба. Пасыля забойства **Іваноўскага** старшынёй гораду стаў **інжэнер Анатоль Комар**. Комар — гэта таксама старая фігура нацдэмакаўскага тыпу, быў, здаецца, сакратаром нейкі час у **Ігнатоўскага**, цікавы інжэнер, заслужаны, шмат вынаходзіў зрабіў і

г.д. Ён ад самага пачатку ў адміністрацыі горада нешта рабіў. Адразу прышоў, як толькі немцы зьвярнуліся і напрасілі дапамагчы ўпараткаваць горад. Ён прышоў да Тумаша; там я зь ім пазнаёміўся.

Комару бомбу паклалі ў шафу ў ягоным офісе. Адно шчаслыце: ягоная асабістая сакратарка агледзела гэта своечасова, і ён захаваўся жывым. І нікто не прызнаўся. Чаму? Чалавек жа, які працаў таксама з Гарадзкай управай, з гэтай цывільной адміністрацыяй.

Тое самае і пра Іваноўскага. Я напісаў успамін аб tym, што яго зьнішчылі немцы. Бальшавікі Іваноўскага маглі зьнішчыць у кожнай хвіліне. Мы жылі побач (дамы былі побач). Ягоны дом стаяў над самым такім натуральным ровам, адхон такі быў. З гэтага адхону выйшаў, кінуў бы бомбу ў вакно — і Іваноўскага на стала.

3. Пазыняк: — Быў такі кагбісцкі пісьменьнік Новікаў. Пісаў па-руску, напісаў некалькі кніжак пра Менскае падпольле. У адной з кніжак (у 70-я гады яна выйшла) ён напісаў, што Іваноўскага застрэлілі падпольшчыкі, назваў прозывішчы, канкрэтна, хто страляў — Камінскі. І нават даў партрэт гэтага Камінскага. Вось вэрсія

бальшавікіў забойства Іваноўскага. Акрамя таго, ёсьць іншы пагляд, згодна якога Іваноўскі супрацоўнічай з ангельскай разьведкай супраці nemšča, а савецкая і ангельская разьведкі каардынаваліся. Таму Іваноўскага ня рушылі. Але потым узынік канфлікт паміж савецкай і брытанскай разьведкамі ў Менску, пасля чаго пачалася срэбрыя правалаў і забойствай з абодвух бакоў. Этая вэрсія падтрымлівае меркаваныне, што Іваноўскага забілі бальшавікі.

A. Шукелойць: — Так, я чую. Бачыце, Іваноўскі свабодна хадзіў і разъязджкаў па Менску. І гэты раз ён на сваёй такой каламажцы ехаў ня той дарогай, якой ехаў заўсёды. Ён ехаў з пляцу Волі ўніз на Ракаўскую вуліцу да Юблейнай плошчы, дзе нашыя дамкі былі, дзе мы тады жылі.

У тым месцы, дзе яго падстрэлілі, знаходзілася галоўная кватэра і падвал-турма Смаленскай СД, так званай. Смаленская СД — гэта была арганізацыя паліцыйнага харектару, створаная ў Смаленску, калі там яшчэ арганізаваў беларускую адміністрацыю ў той усходній частцы Беларусі Радаслаў Астроўскі. Смаленская СД ў асноўным складалася з быльх савецкіх энкаўдистык. Калі Смаленская СД пераехала ў Менск, гэта быў для менскіх людзей жахлавы страх.

Недалёка ад гэтай Смаленскай СД і быў забіты Іваноўскі. І той, што ў яго страліў (магчыма, як вы кажаце, Камінскі), ён зьнік, ніхто яго не злавіў.

3. Пазынак: — Іх двох было, і двох уцякло.

A. Шукелойць: — Так. І таму гэта адрозу было падазроным. Вялікае падазрэнье ішчэ адно ва ўсім гэтым. Шмат такіх ёсьць фактагү, якія можна было б лягічна прадыскудаваць. Іваноўскі быў пратэстантам кальвінскага кірунку, і як пратэстант ён мусіў быў быць пахаваны на вельмі прыгожых у Менску пратэстанцкіх могілках.

Тым часам яго хавала Беларуская Аўтакефальная Праваслаўная Царква з вялікай помпай на каталіцкіх могілках, на Кальварыі.

3. Пазынак: — Чым Вы гэта глумачыце?

A. Шукелойць: — Апрача гэтага — ішчэ адна дэталь. Айцец Зянон Гнатаўч са мной быў у прыяцельскіх дачыненнях. Я ў яго заўсёды

бываў на ягоных імянінах (недзе ўвесень, памойму), у ягонай кампаніі. Мяне заўсёды дзвівала ягоная вострая пазыцыя як каталіцкага святара, вельмі вострая; і адначасна ён быў капэлянам летувіскага батальёну, які меў у асноўным заданыне — змагацца з партызанамі, і ахоўваць розныя аб'екты (лягеры, скажам, і г.д.). Ксёндз Зянон, як даведаўся, што забілі Іваноўскага, то чамусыці яму як афіціру прыйшло ў галаву, што яго могуць паклікаць хаваць на каталіцкіх могілках. І таму ён тады адрозу (гэта ня толькі з гэтай нагоды, ішчэ іншая нагода была: яму не хацелася хаваць пратэстанта на каталіцкіх могілках і з каталіцкім абрацам) вырваўся зь Менску (уцікаў недзе да сваіх жаўнероў) і па дарозе заехаў да мяне ў музей і кажа: „Калі будуць шукать мяне, скажы, што мяне ў Менску няма. Забілі Іваноўскага, могуць сказаць мне хаваць. А я не могу, бо ён пратэстант і там разъвёўся з жонкай, месці розныя такія справы.“

Гэта яшчэ таксама съведчыць аб тым, чаму з такай вялікай помпай хавалі Іваноўскага і на каталіцкіх могілках, і праваслаўная святара — пратэстанта, і з удзелам архіепіскапа, цэлай сівіті. Так што ёсьць над чым задумашца.

3. Пазынак: — Сапраўды, шмат загадак. Між іншым, я размаўляю са съведкам пахаванья Іваноўскага доктарам *Bītaūtām Kinelem*. Ён мне сказаў, што Іваноўскага хаваў увесе Менск. Было вельмі шмат людзей, тысяч дзесяць. Бо Іваноўскі, як асоба і кіраўнік, карыстаўся вельмі вялікай павагай у горадзе.

A. Шукелойць: — Так, людзей было вельмі шмат. Я ж кажу, хавалі з вялікай помпай.

3. Пазынак: — Марія Іваноўскага была потым зраўнянна на Кальварыі з зямлём. Я ведаў, дзе ён пахаваны і ў пачатку 90-х гадоў пераказаў пра гэтае месца некаторым фронтайцам. Што там цяпер — невядома. Але памяць пра беларускага змагара ўжо не загіне.

Аднак, вернемся тым часам да Кубэ.

A. Шукелойць: — Пра Кубэ я магу гаварыць толькі ў параўнанні з тым, што было перад гэтым, і што было пасля яго. Перад гэтым (гэта кароткі час ваенны акупациі, Вэрмахту) пачалі стварацца першыя беларускія арганізацыі,

адміністрацыя, але для Вэрмахту было не цікава займацца беларускай праблемай. Іх цікавіла войска, фронт. І дзеля гэтага быў розныя цяжкія выпадкі, якія ўзынілі ў час вэрмахтаўскай акупацыі (а гэта асабліва адчувалася ў заходній Беларусі, дзе перабралі ўладу адміністрацыі і паліцыі палякі і пачалі расстрэльваць ня толькі беларускіх дзеячоў, але прыста съведамае беларускае насельніцтва, праваслаўнае съяўтарства, настаўнікаў. Забівалі біяскарна. І гэта, я кажу, асабліва не цікавіла Вэрмахт. Іх цікавілі справы на фронце, і ўсё.

Затое часы Вільгельма Кубэ — гэта часы ўсталяванай цывільнай улады. Яны маюць зусім іншыя характеристы. Па-першае, быў арганізаваны доктарам Тумашам і прыехаўшым з Варшавы старым дзеячом доктарам медыцыны **Антановічам Чырвоны Крыж**, які працягваў колішня традыцыі з 1-Сусьветнай вайны (яшчэ таго Чырвонага Крыжа) і выконваў функцыю, выключна як арганізацыі дапамаговай (як Міжнародны Чырвоны Крыж). Праўда, тады ў Менску было шмат працы: Менск быў разబіты, у руінах, разబітыя дамы, маса трупau; перад горадам стаяла задача абароны ад розных хваробаў. І вось гэтай справай і займаўся доктар Тумаш. На гэта яго нават быў змабілізаваны ў Лодзі, дзе ён працаваў лекарам. Гэта значыць, на кароткі час, каб запабегчы хваробам у Менску і іншых гарадах.

Пасля навядзення парадку ён адышоў і паехаў зноў на сваю работу ў Лодзь. Антановіч быў вельмі салідны чалавек. У выніку свайі выдатнай працы ў барацьбе з хваробамі ён сам захвароў, спаралізавала яму адзін бок. Да канца 1944-га года ён надалей быў у Менску і выконваў абавязкі, здаецца, паліцыйнага лекара, але ездзіў у крэсле. Такая была ягоная роля. І потым ён ехаў разам з намі на эміграцыю і вылез недзе ў Варшаве, здаецца.

Калі прышла цывільная нямецкая адміністрацыя зві Вільгельмам Кубэ на чале, Чырвоны Крыж быў заменены **Самапомачай**. **Самапомач** узначаліў доктар медыцыны, стары беларускі дзеяч — **Іван Ермачэнка** (прыехаў з Прагі). Гэта, даречы, дзеяч Рады БНР, ён быў

прадстайніком БНР у Турцыі і ў Сярэднеазіяцкіх краінах.

У гэтым часе ўжо зъехалася паважная група беларускіх дзеячоў. Шмат з іх павыходзіла з турмаў, у тым ліку маладыя людзі, хоць бы нават і пазнейшы ведамы ў нас дзеяч доктар **Барыс Радуля**. Людзі, якіх гналі ў Чэрвень і якія па дарозе нейкім спосабам патрафілі ўнікнуць съмерці (расстрэлаў НКВД каля Чэрвеня).

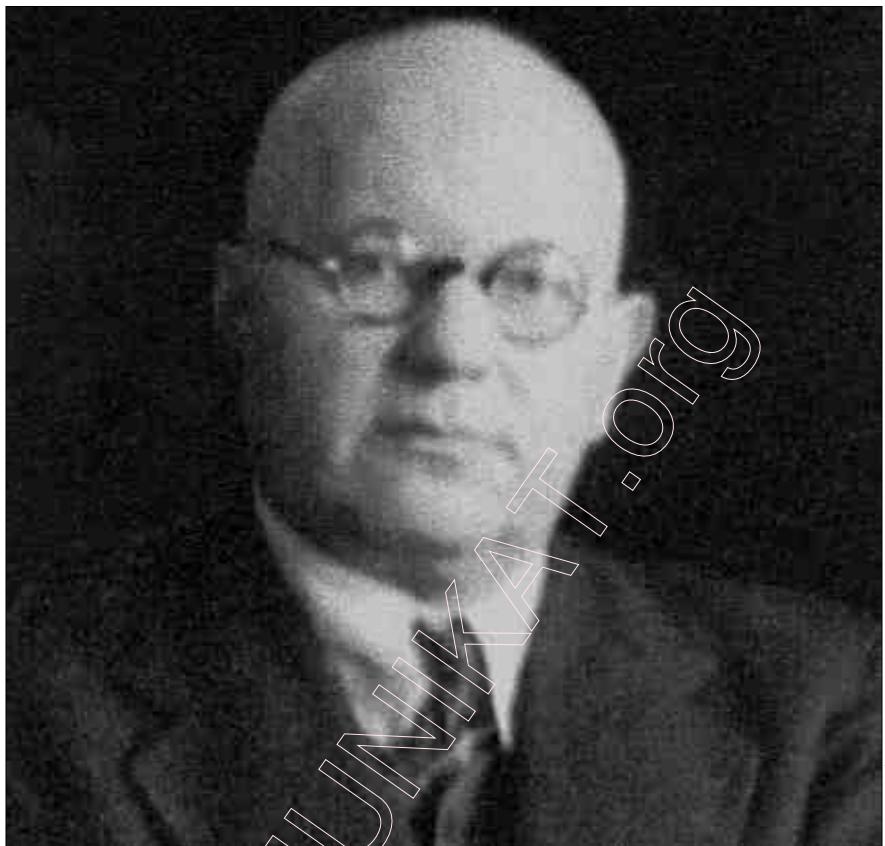
3. Пазыняк: — Гэта маецца на ўвазе той вядомы этап, які гналі зві Вялейскай турмы?

A. Шукейціць: — Ня толькі зві Вялейскай, але і з Менскай турмы, і розных іншых турмай па дарозе.

У гэты час арганізавалася і ўзмацнілася **Самапомач**, дзякуючы актыву, які тады ўжо сабраўся ў Менску. Сюды, дзеля арганізацыі вайсковага школьніцтва, прыехаў **Францішак Кушаль**. Тут жа знаходзіўся **кёндж Вінцэнт Гадлеўскі** — выдатны стары беларускі дзеяч, які пакінуў напоўненую Бэрлін. Там ён працаваў на радыё і прыехаў паглядзець, што робіцца на Беларусі. Моладзь папрасіла яго застацца ў Менску, паколькі гэта быў ведамы немцамі палітык, з нямецкім ухілам яшчэ з часоў Першай Сусьветнай вайны і Рады БНР, з часоў ураду Скірмунта, калі была высланая тэлеграма кайзэру Вільгельму, якую (падобна) Вінцэнт Гадлеўскі рэдагаваў.

У паліцыю, якая вымагала грунтоўнай рэарганізацыі, прышоў малады ведамы дзеяч з заходнім Беларусі **Юльян Саковіч**, сын багатага гаспадара (ягоны фальварак знаходзіцца недалёка Крэва — Балдыры), грамадавец левага кірунку, выхаваны ў падпольных камунастычных арганізацыях. Быў студэнтам Віленскага універсітэту (вывучаў агрономію), сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Быў арыштаваны, праседзіў у польскіх турмах, здаецца, каля 11 гадоў. На гэта, быў чалавекам незламаным, і ў гэтым часе ён цалкам пераключыўся на працу беларускіх вайсковых падпольных арганізацыяў.

Пры гэтай нагодзе я дазволю сабе зрабіць кароткую дэгрэсію. Калі Астроўскі, які тады кіраваў Менскай акругай Беларусі (яшчэ немцы

Вінцэнт Гадлеўскі
(выкладарука)

не быў далёка на Ўсходзе), прадстаўляў Юльяна Саковіча (гэта ягоны вучань з гімназіі) на начальніка Менскай паліцыі, то немцы пытаюць: „Так, але ж ён ня мае ніякай вайсковай, а тым больш, палітычнай адукцыі.” Астроўскі ў адказ ім кажа: „Так, але ён мае вялікую палітычную асьвету: 11 гадоў польскіх турмаў, якія яго не зламалі. Вось вы і будзеце мець чалавека гэтакай духовай сілы.”

У выніку таго нелегальнага паседжання ў офісе Адамовіча, беларуская адміністрацыя пераняла пастаноўленыя тады пазыцыі (гэта значыць, тэатр і г.д.). Пачалі „беларутэнізацый”.

Тыя розныя абвесткі, якія быў ў расейскай мове, моладзь пачала зрывати, каб іх і знаку не было,

пра што я ўжо казаў. Гэта быў пачатак таго, што ўзынікала пры Кубэ.

Ад самага пачатку Кубэ выказаў прыхільнасць да беларускага народу і да ягоных патрэбай. Дарэчы, у 1942 г. у нямецкай газэце „Minsker Zeitung” быў надрукаваны вельмі прыхільны (нават патрыятычны) верш, прысьвечаны Беларусі ². Пад тэкстам стаяў подпіс „Karl Kurz”. Значыць – „кароткі”. Тады думалі, што гэта літаратурны псыходанім Кубэ. Кубэ, як вядома, быў пісьменнікам. Адну з ягоных драмаў рыхтаваў тады беларускі тэатр.

Спектакль, аднак, не пасыпелі паставіць, бо Кубэ забілі, і прыйшлі іншыя кіраўнікі (фон

Годбэрг не дазволіў бы спэктаклю). Пастаноўка мела быць з нагоды нейкіх угодкаў Кубэ, і падрыхтоўку яе трymалі таму ў сакрэце.

3. Пазыняк: — Хто пераклаў потым верш на беларускую мову?

A. Шукелойць: — Верш быў надрукаваны ў беларускім перакладзе ў беларускай газэце (назвы газэты ня памятаю), якая выдавалася ў Беластоку, здаецца, у 1942 годзе. Ейным рэдактарам быў паэт *Хведар Ільшэвіч*. Я спытаяў у *Арсеневіча*, ці не яна зрабіла пераклад? Арсеневіца адмовілася. *Сядней* адмовіўся. Я паказаў пераклад *Антону Адамовічу* і падкінуў яму думку пра *Міхася Васілька*, нават верши яму Васільковыя прадэкламаваў. Адамовіч пагадзіўся, што перакладчыкам, праўдападобна, мог быць Васілёк (які, дарэчы, добра ведаў нямешкую мову).

3. Пазыняк: — А ці ня мог бы сам Хведар Ільшэвіч перакласці?

A. Шукелойць: — Непадобна. Хаця пэўна, што ён быў здольны гэта зрабіць. Але калі паўсталі пытаныне пра аўтара перакладу, Ільшэвіч ужо ня жыў, і не было ў каго спытацца.

Дык вось, якая ў гэтым была мэта Кубэ, што ён адышоў ад генэральнай лініі нямецкага фашызму — цяжка сказаць.

3. Пазыняк: — Цікавы факт. Але, калі прааналізаваць тэкст нямецкага верша, то відаць, што ён у аснове сваёй не адыходзіў ад пэўных накірункаў нямецкай прапаганды ў акупаванай Беларусі. Шчасціўную будучыню нашай краіны аўтар звязаў з Нямеччынай.

„Мы з Райху вам ахвотна дапаможам праць нітку ішасцьця, Каб таксама гэтая краіна, Такая далёкая Бацькаўчычна, Спадзяючыся на Нямеччыну і на сваю зорку, Магла здабыць хлеб і радасцьць.” Гэта падрадкоўнік апошняга слупка. І гэта пісалася на фоне той злачыннай справы і вынішчэння, што рабіла нямецкая ваеншчына на Беларусі за часы акупации.

A. Шукелойць: — Пропаганда — так. Безумоўна. Але што цікава — тут гаворыцца пра Беларусь як пра „краіну” і „Бацькаўшчыну”, што яна спадзяеца і на Нямеччыну, і на „сваю зорку”. І што „мы з Райху „(„wir aus dem Reich“) „вам ахвотна дапаможам”. Гэта, ведаецце, вельмі далёка

адыходзіла ня толькі ад нямецкай акупацыйнай палітыкі Вэрмахту, але і ад нямецкай пропаганды.

Магчыма, што Кубэ, чуючыся так пэўна на Беларусі, думаў, што ў гэтай новай Эўропе, аб якой немцы гаварылі і якую плянавалі будаваць, зойме пазыцыю, скажам, нейкага такога тыпу князя ў Беларусі. Былі ў яго, відаць, такія думкі. Прынамсі, беларуская інтэлігенцыя так аб ім думала.

У сувязі з гэтым, магчыма, у яго і былі сантымэнты да беларусаў, і ён даваў вялікія магчымасці тварэння.

Што ў гэтыя часы адбылося? Па-першым, *Самапомач* пашырылася ў сваёй дзейнасці. Яна стала ня толькі дагамаговай арганізацыяй, што збірае там вопреку і яду па вёсках і давозіць у гарады, асабліва ў Менск, але ў першую чаргу (дзякуючы Ерманэнку, які як беларус, зразумела, ставіўся прыхільна і пераконваў у гэтым Кубэ), сарганізавалі так званую *Самаахову*, корпус *Самааховы*. Гэта была першая вайсковая адзінка такога агульнабеларускага маштабу. І ў сувязі з гэтым Кушаль выхаваў (навучыў) тры групы афіцэрэй. На гэтыя афіцэрскія курсы прышлі афіцэрэы розных гадоў, розных кірункаў. Былі афіцэрэы старой царскай арміі, савецкай чырвонай арміі, асабліва шмат польскіх подхоронжых (гэта хлопцаў, што закончылі афіцэрскую школу рэзэрвы) і былі польскія афіцэрэы ці падафіцэрэы прафэсійнай школы і прафэсійнай службы. Тым падафіцэрэм пасялья перашкаленыя надалі афіцэрскія званыні.

Вышканленыя гэтыя афіцэрэы карысталіся беларускімі вайсковымі камандамі, зразумела, на падставе нямецкіх вымогаў і падручнікаў. Каманды былі ў беларускай мове, выдадзеныя і зредагаваныя афіцэрамі сталай службы польскай арміі *Мікулам*. Гэты Мікула быў потым пры адступленні камандзірам нашай афіцэрскай школы на заходнім фронце, тады, калі афіцэрская школа перайшла да французскага супраціўлення. Немцы яго арыштавалі, і ён недзе загінуў (альбо ў лягеры, альбо расстралілі). Маёр Мікула. На стале ў мене ляжыць гэты ягоны падручнік.

Беларускія афіцэрэы началі арганізоўваць гэту *Самаабарону*, і арганізацыя ішла вельмі ўдала.

Юльян Сакович, 1942 г.

Пераканаў нехта там немцаў, што гэта будзе адзінка поўнасцю падпрадкаваная нямецкім патрэбам. Яны дапамаглі зброяй, але потым зарыентаваліся, што гэта адзінка вельмі ж самастойная, выказвае вельмі незалежныя тэндэнцыі, пачаліся канфлікты між нямецкімі афіцэрамі і беларусамі. Немцы вырашылі яе зыліўдываць. І такім парадкам ужо змабілізаваных у гэтую батальёны ці пакліканых дабраахвотнікамі хлопцаў прышлося распушыць. Але засталіся афіцэры. Ня ўсёды гэтую аддзелу распушыці, залежыла ў вялікай меры ад мійсцовага нямецкага гаспадарчага кіраўніка акруті (гэта значыць вобласці альбо раёну).

Так што гэта першае, што адбылося пры Кубі (войсковая ўдача).

Другой ўдачай было тое, што Саковіч арганізаваў паліцыю. Паліцыя ў Менску спачатку (як і ўсёды ў такіх пераваротах) складалася пераважна з тых элемэнтаў, што вышли з турмы. Сярод іх вельмі шмат заёсёды бывае крымінальнага элемэнту. І гэтага крымінальнага элемэнту шмат было ў перашай той паліцыі, арганізаванай немцамі.

Саковіч сцягнуў у паліцыю з заходняй Беларусі маладых настаўнікаў, пераважна тых, аб якіх мы гаварылі (з 6-месячных настаўніцкіх курсаў), і арганізаваў у Менску вельмі прыстойную паліцыю. Гэта была надзвычайная, добрая паліцыя, асабліва цывільная частка гэтай паліцыі. На чале цывільнай часткі паліцыі стаяў *Ігар Шчорс*. Нядайна тут на эміграцыі памёр.

Саковіч і Кушаль адыгралі вялікую ролю ў арганізацыі гэтых войсковых адзінак. Ціпер што да паліцыі йшчэ. Кушаль адразу, у паразуменіі з рэдакцыяй „Менскай Газэты”, куды прыйходзіла беларуская інтэлігенцыя, асабліва журналісты, пісьменнікі, асобы, што валодалі пяром, папрасіў рэдакцыю, і яны адпусцілі брата *Язэпа Пущы*, які быў войскавіком, меў савецкую ваенную асьвету (але яму з увагі на брата, ніколі не надалі ніякай рангі). Ён ваяваў нават на паўночы ў Фінскую вайну, камандаваў ротай, батальёнам, а рангі ніякай ня меў. Гэта малады крытык, пісьменнік, валодаў добра пяром. Тут, у нас на

эміграцыі, ён памёр. Тады ён зрабіў пераклады паліцыйных падручнікаў на беларускую мову.

Так што паліцыя таксама перайшла на беларускую мову. Памятаю тоўстыя гэтыя падручнікі, Кушаль іх аднекуль даставаў. Такія не агульнага пашыроўні, а сакрэтнага характару.

Пасля нейкага часу, калі немцаў пачалі біць на Ўсходзе, то яны сваю памылку ўбачылі ў стрымліванні арганізацыі гэтай *Самапомач*, што стварала *Самапомач*. І тады зноў другія тры курсы афіцэраў паклікалі. Працьцялі Кушаль. І гэта пачалася арганізацыя *Беларускай Краёвой Абароны* ў 1944 годзе.

3. Пазынкі: — Значыць, калі на Ўсходзе немцы пачалі адступаць, то тады яны рашылі беларусаў зноў прышыгнуць да вайсковой справы, далі магчымасць арганізацыі афіцэрскіх курсаў і Краёвой Абароны.

A. Шукелойць: — Так. І ўжо тады сарганізавалі афіцэрскую школу для выхавання прафесійных афіцэраў.

3. Пазынкі: — Колькі афіцэраў у гэтай школе выхаваў Кушаль?

A. Шукелойць: — Усіх разам — цэлы корпус (калі лічыць афіцэрскі). Я думаю, калі паўтысячы. А што да гэтай афіцэрскай школы, то тут у нас ёсьць некаторыя гадунцы афіцэрскай школы, напрыклад, у Канадзе *Кастусь Акула*. Ён жа цэлую кніжку напісаў пра ту ю вайсковую дзейнасць у час нямецкай акупациі, асабліва апошняй гады.

У сувязі з гэтым перавыхаваннем паліцыі пачалі змагацца за беларусізацыю паліцыі і ў раёнах, ня толькі ў Менску. Пачалі арганізоўваць. У некаторых гарадах добра павялося. Там у асноўным шмат папрацавалі такія людзі, як юрист *Калодка* і іншыя. Шмат людзей у арганізацыі паліцыі перарабілі ад палякаў.

Вялікай справай, якая пры Кубі была асяянута, стала беларуское школьніцтва. У 1942-м годзе быў вялікі Зыезд настаўнікаў і інспектараў. Усе школы перайшлі на беларускую мову. Пачалі рыхтаваць падручнікі. Некаторыя старыя падручнікі прыходзіліся правіць адразу. Нейкі кароткі час мяне былі паслалі (калі я закончыў парадкаваць ЗАГС) у аддзел асьветы і там у такую

камісію перагляду савецкіх падручнікаў і дастасаваныя іх да беларускага школьніцтва. Гэта значыць, трэба было нейкія старонкі выкінуць, недзе нешта ўставіць і скрыстаць гэты падручнік.

Спачатку на гэты школьны аддзел углаварылі ксяндза Гадлеўскага, каб ён застаяў ў Беларусі — патрэбны чалавек — і даручылі яму школьніцтва. Апрача таго, што першыя пачаткі школьніцтва былі пры *Самапомачы* (яны й далей заставаліся пры Ермачэнку), то пасыль арганізавалі аддзел непасрэдна пры Кубэ (гэта значыць, пры Генэральным Камісарыяце). Там у вельмі шырокім маштабе была разгорнута школьнай рэформа.

Прывиду адзін прыклад, у чым была рэальная сутнасць школьніцтва на толькі ў Менску, але й на правінцыі. Палітычныя вымогі ніямецкага нацызму давалі магчымасць для акупаваных тэрыторый ствараць толькі школы ці курсы прафесійныя, у якіх бы можна было выхаваць патрэбных у працы работнікаў: сталяроў, муляроў і гэтак далей. Агульная адукцыя не прадугледжвалася (у форме гімназіі ці нейкай агульнаадукцыйнай школы). Але, ізноў жа, роля Кубэ, які глядзеў на гэта праз пальцы. Паўставала мноства сярэдніх агульнаадукцыйных школаў, якія насілі розныя назовы. У школы прышла моладзь у школьнім веку.

Школы гэтыя баранілі моладзь ад вывазу ў Нямеччыну, на работы. Но як у Польшчы было (як нам расказваў Родзька на tym першым нашым сходзе), што немцы ловіць і акружжаюць на рынках ці пры выхадзе з касыёлаў моладзь і адразу шлюць іх у фабрыкі і на розныя работы. Каб бараніца ад гэтага ў нас на Беларусі — паўставала школьніцтва. У Баранавічах, напрыклад, было, здаецца (як я ўжо быў інспектарам), пяць сярэдніх школаў. Усе яны былі агульнаадукцыйныя і мелі розныя назовы. Была школа сярэдняя медычная, начыне яе быў доктар *Мацвеев Смаричок*, ведамы на эміграцыі як *пашт Бярозка*. (Дарэны, сапраўднае ягонае імя Мітрафан. Мацвеев ён стаўся ўжо за мяжой, на чужыне.)

Другая школа — гандлёвая. Кіраваў прафесійны настаўнік з гандлёвой польскай

вышэйшай асьветай Русак. Трэцяя школа была — мастацкая. Яе візыгаваў недзе у 1943-м ці 1944 годзе. Кірауніком гэтай школы быў настаўнік мастицтва, настаўнік малюнку быў Баранавіцкай польскай гімназіі, нават паляк. Ён быў таксама дырэктарам музею ў Баранавічах. Чацьвертая школа — была агульнаадукцыйная, гэта былі так званыя „матуральныя курсы“. З гэтых курсаў у нас быў ведамы дзеяч (летась памёр) *Vasiliy Rusak*. З гандлёвой школы быў доктар *Янка Запруднік* (потым перайшоў на матуральныя курсы). З медычнай школы таксама (ён жыве тут) *Vasiliy Шчэцька*. І гэтак далей. Такім спосабам вялося там, дзе была ўхоплена беларуская адміністрацыя ў горадзе. Апрача гэтага была юшчэ сярэдняя настаўніцкая школа (сярэдняя настаўніцкія школы былі дазволеныя, сэмінары настаўніцкія). Так што ў горадзе ўся моладзь была ахоплена школьніцтвам. І ўсе школы былі прыкрытыя прафесійным назовам, але яны былі агульнаадукцыйныя. Гэта была вельмі вялікая справа.

У канцы ў немцаў выявілася патраба ў людзях некаторых прафесій з вышэйшай асьветай. І таму (па-моему, у 43-м, ці нават у 42-м годзе) быў арганізаваны Медычны інстытут. Быў ён па за тэрыторый цывільной адміністрацыі, у Маріёве. Але ён ў аснаўтным меў вайсковы ўхіл. Патробныя былі лекары для вайсковых адзінак. З гэтага інстытуту юшчэ жыве на эміграцыі ў Аўстраліі ведамы дзеяч *Бразоўскі*. Тут — ягоная дачка.

3. Пазняк: — Значыцца, Кубэ спрыяў агульны беларускай адукцыі насуперак нацысцкім устаноўкам?

A. Шукеліць: — Так. Усё ж відаць. Апрача гэтага, культурна-асьветная дзейнасць разгарнулася даволі шырока. У большых гарадах з дапамогай Самапомачы паўсталі розныя тэатральныя гурткі, хоры. Менскі тэатр тады меў тры аддзелы: драматычны, оперны (Музычны тэатр) і аддзел эстрады. Гэты эстрадны аддзел развязджаў па гарадах Беларусі.

Так выглядала сітуацыя за часы адміністрацыі Кубэ.

3. Пазняк: — Пасыль глыбокіх гістарычных даследванняў доктара *Юркі Туранка*,

пагрунтаўаных на фактах і дакументах, і пасыя Вашых съведчанняў як сучасніка і відачы, паўстае, дарэчы, вельмі няпростае пытанье: як ацэнваць Вільгельма Кубэ ў беларускай гісторыі? Бальшавікі, між іншым, жорстка „ацанілі” не забойцу эсесаўца Годбэрга, а якраз цывільнага Кубэ, і надзвычай адмоўным чынам. Я лічу, што гэта таксама невыпадкова. Расейцы-сталиністы выкарыстоўвалі вайну, каб рукамі немцаў зьнішчаць беларусаў. Гэта асабліва выявілася ў 1944 годзе, калі мабілізавалі ў савецкую войску тысячы неадучаных беларускіх хлопцоў і пагналі бяз зброі ў непатрабўны атакі пад нямецкія кулямёты, а самы стралілі ім у плечы. Я ўжо не кажу пра тое, як савецкія партызаны правакавалі немцаў на панцыфікацыі беларускага насельніцтва. А тут раптам Кубэ — высокапастаўлены немец, які спрыяе беларусам. Для саветаў — гэта двойчы вораг. Зрэшты, паколькі бальшавікі ўдзельнічылі ў забойстве Кубэ, то яны потым у сваёй пропагандзе ўсяляк стараліся апраўдаць забойства, паказаць „герайзм” саветаў і „злачыннасць” Кубэ.

Праўда, грамадзкі стэрэатып адносінаў да Кубэ выпрацаваўся больш пад уплывам савецкага кінафільма „Гадзінік спыніўся апоўначы” (Беларусьфільм), выпушчанага ў 1950-х гадах. Там Кубэ паказаны пачварай, жорсткім, хітрым і ціхім забойцам, гэтакім „тэарэтыкам” съмерці, неінвісінікам людзей.

У фільме па загаду Кубэ расстрэльваюць малых дзетак, сам Кубэ перад расстрэлам раздае дзесяць цукеркі, гладзіць па галоўцы, а потым гучаць стрэлы.

Дзеля гісторычнай дакладнасці таксама скажу, што ролю Кубэ там выконваў рускі (такога даволі сядрнігага ўзроўню) акцёр Д. Арлоў (прысланы пасыя вайны на Беларусь ствараць тут рускі тэатр). Арлова я добра ведаў, будучы студентам Беларускага Дзяржаўнага Тэатральн-Мастацкага інстытута, калі Арлоў загадваў там катэдрай. Мала, відаць, было „прафэсарав”, якія выклікалі ў студэнтаў столькі жаху, антыпатыі і непрыхільнасці, як гэты Арлоў, — настолькі непрыемны ён быў чалавек, і якому савецкі друк сціняваў дыфірамбы.

У кінафільме, іграючы Кубэ, гэты арыгінал (прозвішча „Арлоў” — ягоны псэўданім) сыграў дакладна самога сябе. Але з рэчаіннасцю кінавобраз меў мала агульнага.

А рочаіннасць якраз ставіць штораз болей пытанняў. Ці памятаце Вы змвест канфліктаў Кубэ з ваенай адміністрацыяй?

А. Шукейш: — Я буду далей яшчэ гаварыць пра гэта.

У сувязі з тымі свабодамі, якія адчула беларуская інтэлігенцыя пры Кубэ, быў арганізаваны таксама *Саюз Беларускай Моладзі*, які адыграў вялікую ролю.

Тут я хачу зрабіць патрапяжку таго, што ўсёды друкуюцца. Думка пра Саюз Беларускай Моладзі ўзыніла яшча ў 1941-м годзе. І першы Саюз Беларускай Моладзі ў Менску быў арганізаваны доктарам *Надзеяй Абрамавай*, якая потым была кіраунічкай жаночага аддзелу моладзі. Гэта вельмі інтэлігентная асона, зв веданьнем моваў, з такім шляхецкім паходжаннем. Яна арганізавала першы Саюз моладзі. Ёсьць яе фатаграфія. Фатаграфію гэтu мае спадарыня *Яніна Шабуня-Каханоўская* (яны былі ў добрых дачыненнях). Але пабачыўши гэты вельмі ж такі дэмантратыўны беларускі рух, немцы гэтыя арганізацыі зачынілі. Так што арганізацыя моладзі стварылася і потым яе прылучылі да царквы, і там яна ў неразыўтym становішчы вегетавала.

Тое самае было і ў іншых мейсцях: у Вялейцы, Баранавічах і г.д.

Калі немцаў пабілі на Ўсходзе, яны дали магчымасць зноў арганізаваць *Саюз Беларускай Моладзі*, дазволілі выхаваць інструктараў і нават дапамаглі ім зрабіць уніформы і надаць ім беларускія характар, пра які бальшавікі там крываць, што „фашистыкі моладзі”.

Усё гэта адбывалася ўшчэ пры Кубэ. Бомбу яму падскіпалі ў тэатры, дарэчы, якраз тады, калі ён выступаў на адкрытым з'езду *Беларускай Моладзі*. Гэта моладзь „другога выдання”, ці як сказаць, — гэта ўсё адбылося пры Кубэ.

Уся гэта дзеяньнасць была бачна на Беларусі ўсім. На Беларусі, апрача цывільнай адміністрацыі Кубэ, як ўжо казаў, яшчэ існавала СС і іхная адміністрацыя. Гэта значыць, СС,

Першая арганізацыя „Савозу Беларускай Моладзі” ў 1941 г. Першая злева ў другім радзе Надзея Абрамава, насправдзіне – айцец Уладзімер Фінкоўскі.

войсковая часть і іхны паліцыйны ворган ці той разведчы орган — паліцыйная СД. Між гэтымі арганізацыямі ўзынікалі канфлікты, якія давялі да таго, што з Кубэ сталася — да ягонага фізічнага зынішчэння, пра што мы ўжо гутарылі.

У гэтым жа больш-менш часе таксама хацелі фізічна зынішчыць альбо паслаць у канцэнтрацыйны лягер і доктара Івана Ермачэнку, бо пад ягонай шыльдай Самапомачы шмат што адбывалася. Таму Ермачэнку, пра якога сягоныня не гаворыцца, гісторыя ацэніць, на маю думку, належна, на што ён заслужыў.

Іван Ермачэнка быў бацькі чалавек, ён меў некаторыя матэрываильныя магчымасці, і таму, напрыклад, адзін з кіраўнікоў СД у Менску быў таксама зняты і высланы. Невядома, ці трапіў ён у канцэнтрацыйны лягер, ці яго праста саслалі.

3. Пазыняк: — Значыць, СД сачыла за беларускай дзейнасцю і мела сваю агентуру?

A. Шукелойць: — Ну пэўна, пэўна. СД — гэта агентура. Але адзін з гэтых палітычных афіцэраў, **Шлегель** — ведамае прозвішча — быў у добрых дачыненнях з **Ермачэнкам** і з **Іваноўскім**. І ён на гэта, што робіцца (на беларускую дзейнасць),

глядзеў скрэз пальцы. А як гэтыя даносы пайшли ў Берлін, дык іх усіх прыбраўлі: Шлегеля, Ермачэнку, і забілі Кубэ, забілі ксяндза Гадлеўскага, Саковіча, бомбу падлажылі Антону Адамовічу, бомбу падлажылі інжэнеру Комару, старшыні горада, які прышоў на мейсца Іваноўскага. Гэта ўсё рабіла СС, гэты **фон Годбэрг** — сукін сын, ён да канца нават і не хаваўся.

3. Пазыняк: — Фактычна, Годбэрг і СД арганізавалі зынішчэнне беларускай адміністрацыі. А пасля забойства Кубэ на ягонае месца быў прызначаны Годбэрг.

A. Шукелойць: — Так. (Далей я ўшчэ ab гэтым буду гаварыць.) Так што, на маю думку, Годбэр (генерал СС) рыхтаваў для сябе дарогу. І таму яны мусілі зынішчыць (апрача Кубэ) усіх ягоных супрацоўнікаў, якія гэту беларускую працу на Беларусі прарабілі: гэта значыць, **Гадлеўскага** (школьніцтва), **Іваноўскага** (адміністрацыя), **Саковіча** (паліцыя). Саковіч з Кушалем пайшлі прагэставаць супраць таго, што немцы паіць вёскі, і Саковіч вельмі востра там выступіў. Гэта была прычына, што яго з Самапомачы пагналі. Выслалі

яго ў Ліду разам з *Мараковым* — школьнім інспектарам, і там іх забіл. Як мяркуюць — рукамі палякаў. Але, на маю думку, усе гэтыя забойствы, пачынаючы ад Саковіча, Іваноўскага, ксяндза Гадлеўскага, выгнаныне Ермачэнкі і гэтак далей — гэта ўсё рыхтавала і рабіла СС, і ня выключана, што ў некаторых выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі. Мая думка такая. Забойства Куба працерабіла дарогу для фон Годбэрга, які ачоліў Цывільную адміністрацыю (Генэральны Камісарыят).

Пасля ўсяго гэтага прышлі зусім новыя людзі. Прышоў і Астроўскі ў гэтым часе. Школьніцтва зусім інакш павярнулі: пачалі гэтых дзячэй лавіць, высылаць у Нямеччыну. Ужо вельмі цяжка было барапіцца нават і ў Баранавічах. *Доктар Смарчик* і ягоны заступнік у медычнай школе *айцец Леў Гарошка* мелі вельмі шмат прыкрасыцяў, а Смаршчка ўрэшце рэшт пасадзілі у канцэнтрацыйны лягер у Нямеччыне. Ён адзін з вязняў канцэнтрацыйных лягероў.

3. Пазыняк: — Ермачэнку выслалі?

A. Шукелойць: — Загадалі выехаць, і ён выехаў у Прагу. Але толькі таму, што ён недзе засыпаў грашыма. Прычым нават да такога Ермачэнкі, вельмі багатага чалавека (найбагацейшы быў з эміграцыі ў Празе) прышылі, што ён, маўляў, крымінальнімі справамі займаецца, быццам бы харчы недзе прыхоўвае, пасылае ў Прагу. Вось так, каб спіскаць чалавека. І пад гэтай спісканай „апініяй” яго пазбыліся.

3. Пазыняк: — Значыць, Цывільную адміністрацыю загарнуў фон Годбэрг і што пачалося?

A. Шукелойць: — Як ён загарнуў адміністрацыю, пачалося тое, што было напачатку. Напрыклад: паклікалі Беларускую Краёвую Абарону, але яна ўжо ня мела магчымасці ўсюды мабілізаваць беларускую моладзь. Лідчына, напрыклад, была выключана, фон Годбэрг Лідчыну перадаў палякам, польскай адміністрацыі. (Па-моему, яшчэ некаторыя раёны калі Лідчыны, магчыма, Шчучынскі раён. Там былі такія, дзе была польская паліцыя і АК.) Становішча ўскладнілася, вымкнула з-пад контролю.

Напрыклад, згаданае ўжо забойства Саковіча і Маракова, якіх выслалі з Менску. Бо пісалі: што, маўляў, робіцца ў Лідчыне, трэба нейкі навесці парадак. Там забіваюць людзей з адміністрацыі, цэлы час, бяскарна. Яны паехалі, і там іх абодвух перад касцёлам забілі (нібытка палякі з АК, але ніхто ня быў злouлены).

Я нядыўна ўшчэ ў гутарцы з *Барысам Радзіум* успомніў гэты выпадак Саковіча і Маракова, бо там жа мы ціперака шукалі Саковіча магілу. Ён пахаваны ў Лідзе на праваслаўных могілках. Я нават вельмі прасіў Алесю Сёмуху і тады ўшчэ яе мужа Юрку, каб яны туды паехалі. Яны выканалі маю просьбу, але магілы не знайшли. Там поп вельмі нэгатыўна ставіўся. Затое *Хведар Нюнка* ўжо зві Вільні, паехаўшы другі раз, адшукаў гэтую магілу. Там ціпер жыве жонка Саковіча, выйшла такі з падпольля.

Менск пасля вайны.

(фота Ж. Брауна, 1947 г.)

Астроўскі і Акінчыц

3. Пазняк: — Якіх людзей паклікаў Годбэрг у беларускую адміністрацыю?

A. Шукелойць: — Звязвіся *Астроўскі. Акінчыц* звязвіся ў гэтым прыблізна часе і пачаў прывозіць сваіх людзей гэтых, выбраных з нямецкага палону маладых беларускіх афіцэрэй. На адпаведных курсах, недзе каля Берліну, іх перашкользваў і прысылаў на Беларусь. Прывозіў іх на Беларусь пад назвай „пропагандысты”. Гэта мелі быць пропагандысты. І іх начальнікі ўсюды ў беларускія адміністрацыйныя ўстановы, ўсюды, дзе можна было.

Тая сітуацыя, якую стварыў беларускі актыў у час адміністрацыі Кубэ, была ня толькі нацыянальна съведамая, але і нацыянальна з'арыентаваная на незалежнасць. Дарэчы, у 1942-м годзе (па-моіму), ці ў 43-м, адбыўся вялікі Звязд Самапомачы, на якім быў прыняты плян, як мела б выглядзець Беларусь у новай Эўропе. Гэта значыць — наша адміністрацыя, войска, школьніцтва і гэтак далей, і наша супрацоўніцтва з немцамі. Усё.

Гэты плян быў апрацаваны і з' ім Ермачэнка, Саковіч (здаецца) пайшлі і ўручылі яго Кубэ. І вось там ужо тады зразумелі, што гэта ёсьць, як карыстаючы з гэтай нямецкай акупацыі і адміністрацыі Кубэ, беларускі актыў зрабіў сабе перспектыву і куды ён імкненца. І тады Ермачэнку ўзлі на прыкмету, бо гэта ж над кіраўніцтвам Ермачэнкі было, і Ермачэнка з гэтым прышоў.

3. Пазняк: — Адным словам, ён зрабіў гэтаксама, як Вы на апошнім мітынгу ў Ашмянах.

A. Шукелойць: — (*Съмлечца.*) І ў рэзультате гэтага немцы за галаву ўзліся: вось яно што. А Ермачэнку управілі мазгі і кажуць: мы цэлы час гаворым аб новай Эўропе. Усюды пішуць: новая Эўропа, новая Эўропа. А што ў гэтай „новай Эўропе” мае рабіць Беларусь? Аб гэтым ніхто нічога не гавора. Даў вось ён узяў і сказаў, плян прынёс.

У выніку гэтага ўсяго Ермачэнку пагналі, а *Самапомач*, фактычна, зліквідавалі. Адабралі ад яе ўсё, яна засталася толькі арганізацый таій, як яна была ад самага пачатку, як яе стварыў Тумаш і доктар Антановіч. Гэта ў харкаторы Чырвонага

Крыжа. Яна мусіла толькі мець дапамаговую функцыю. Зъменены назоў: *Беларуская самапомач*. Назоў зъмянілі, і на старшыню паклікалі былога дэпутата польскага Сойму *Юры Сабалеўскага*. На зъменены назоў ніхто цяпер не звязртае ўвагі, нашыя гэтыя „палітычныя дзеячы”, на вялікі жаль. Я ў іх заўсёды пытала: „Што вы такія слабыя былі з лёгкай ў сярэдній школе?” Ня ўмеець думачь.

Неяк мы былі ў гасціцах у *Генадзя Бураўкіна*. І там быў па-моіму, міністар *Краўчанка*, яшчэ нехта з ягоных гэтых быў. Я кажу: „Слухайце, у вас лёгка выкладалася ў сярэдніх школах, ці не?” Яны неяк так пераглянуліся.

3. Пазняк: — У іх выкладалася ідеалёгія. Але гэта розньня людзей.

A. Шукелойць: — Але найдзіўней, што нашыя на эміграцыі — таксама. Ну ён ня ўмее прачытаць. Тут была *Самапомач*, пагналі Ермачэнку, зьнікла школьніцтва, войска, пакінулі за *Самапомачай* толькі дапамаговую функцыю, — і тут яны ня могуць з'арыентавацца, што адбылося.

А адбылося. Гэта вось цяпер выцягнулі той дакумент. На аснове гэтага дакументу разагналі *Самапомач*, а некаторых пастраліялі. Зыншчылі. Гэта за тое, што запыталіся: якая ж роля прыпадзе Беларусі ў новай Эўропе? А мы маем плян, маўляў, наце, гляньце. Выскачылі з канопляй.

Гэта мой погляд. Ён ня ёсьць пацверджаны нейкімі дакументамі. Але ён можа быць пацверджаны дакументамі, калі людзі добра пашукаюць і прадумаюць добра тыя дакументы, што знаходзяцца ў архівах. Так, напрыклад, хто пойдзе съследам за доктарам Юры Туровкам, і пачне капацца ў архівах, то ён гуга ўсё там знайдзе, прадыскуте і пераканаеца, што на мейсца Кубэ ішло СС з фон Годбэррам, і што гэтыя забойствы ўсе — гэта ёсьць іхняя задумка, іхняя справа, і у многіх выпадках — у супрацоўніцтве з савецкімі партызанамі.

* * *

Цяпер я хацеў бы сказаць аб прыходзе фон Годбэрга і новай адміністрацыі.

На маю думку, тут рэалізуваўся клясычны сцэнар у палітычным жыцці. На мейсца

адміністрацыі, якую ўзначальваў Кубэ, Ермачэнка як старшыня *Самапомачы*, Іваноўскі і іншыя прыходзіў фон Годберг, вяртаўся з Усходу германафіл Астроўскі. Астроўскі, дарэчы, быў у вельмі дрэнных дачыненнях з Кубэ, і калі ён часам прыязджала на Беларусь з вайсковай акупациі, то ён стараўся, каб у Генэральным Камісарыяце пра гэта ня ведалі.

3. Пазыняк: — А дзе быў Радаслаў Астроўскі ў той час?

A. Шукелойць: — Ягоная цэнтрага была ў Смаленску. А потым, як саветы занялі Смаленск, дык яны пераехалі сюды. Астроўскі неўкі час, памойму, быў зусім без працы. А ў Смаленску (таксама Бранск, Арол) там адміністрацыя і паліція ўстанаўліў Астроўскі. І з дапамогай некалькіх чалавек, асабліва Касмовіча і Вітушкі.

Былі нават гутаркі такія, што калі б немцам удалося заняць Москву, то Астроўскі быў бы кандыдатам на старшыню горада Москвы. Так пагаварвалася тады на Беларусі. І такая думка магла быць зусім рэальнай.

3. Пазыняк: — Хто Астроўскага падтрымліваў зь нямецкай ваеннай адміністрацыі, на каго ён там абавіпраўся?

A. Шукелойць: — Гэта тыя генэралы, якія тут былі. Я там далёка ня памятаю, але неўкі быў генэрал, які займаўся адміністрацыяй. У час Тумаши, у пачатку, калі немцы прыйшлі ў Менск, ад імя нямецкай арміі быў такі Краатц. Ён прафэсійны вайсковы адміністратор быў. Гэта найвышэйшая фігура. А ў яго ўжо былі розныя людзі, афіцэры, якія супрацоўнічалі з беларускай адміністрацыяй у розных дзялянках. Напрыклад, у дзялянцы асьветы, культуры, пропаганды і т.д. — быў доктар Куртц (пра якога гаварылася).

3. Пазыняк: — Значыць, Астроўскага паклікаў фон Годберг са Смаленска ў Менск.

A. Шукелойць: — Го, яго не паклікалі. Яго пагналі са Смаленска, бальшавікі ж прыйшлі. Так што чырвоная армія пагнала гэтых усіх людзей. Адзіная арганізацыя, якая захавала сваю адміністрацыйную адзінку, гэта так званая „смаленская СД”. Яна, як ужо гаварылася, была арганізаваная з прафэсійных НКВД-працаўнікоў. І вельмі была суровая. Яна атрымала сваю кватэру

там, на Ніжнім Рынку, на Ракаўскай вуліцы каля Жоўтай царквы.

3. Пазыняк: — Але дзіўна выглядае, што паліцыйны ворган СС у Смаленску складаўся з расейскіх энкавэздзістуў.

A. Шукелойць: — З расейскіх, у асноўным. Хаця там адзін быў мой знаёмы паляшук зь Пінска па прозывішчу Альферчык.

Ён быццам бы працаўаў (мне гаварылі) у польскай разведцы, часта хадзіў праз мяжу, вельмі добра быў з'арыентаваны ў гэтых спраўах і таму ён адразу аказаўся „на сваім мейсцы”.

Я зь ім пазнаёміўся ўшчэдэ ў часы адміністрацыі Вэрмахта ў Менску. Нескінчыць у нас склаліся нядрэнныя дачыненіні прац агульныя знаёмствы, і гэтыя знаёмствы мне пэўным шмат дапамагалі. Я, дзякуючы Альферчыку, з смаленскай СД (гэта вельмі рэдкія выпадкі былі) выцягнуў двух арыштаваных людзей. Адзін з іх — мой сябра па тэатры *Янка Ліманоўскі*, якога арыштавалі і туды ўсунулы па нейкім даносе. І другі — былы працаўнік Акадэміі Навук *Калечыц*, які працаўаў у мене неўкі час ў музэі ў краязнаўчым аддзеле. Абодвух іх, па просьбe (з аднай стараваны, Іваноўскага і артыстычнага тэатру, а з другой — па просьбe сям'і — жонкі і дзяцей) мне ўдалося выцягнуць адтуль са смаленскай СД. А там становішча было жахлівае, горшае, чым у НКВД. Там у падвале людзі сядзелі, а праз вокны, як дым, пары ўшылі, як праходзілі ля гэнага будынку.

3. Пазыняк: — Гэтаксама, як у 30-я гады ў Менскім НКВД. Сымвал XX-га стагоддзя.

A. Шукелойць: — Дык Альферчык гэты быў афіцэр у ранзе, здаецца, старшага лейтэнанта ці нават можа капітана. Потым на эміграцыі ён пайшоў працаўаць да Ўласава і там быў. І паколькі, відаць, чалавек спрытны, то застаўся на эміграцыі. Тут яго таксама шукаюць, усё распушкалі, дапытваліся. Але ня ведаю, ці знайшли. Вось такі быў у Смаленску.

3. Пазыняк: — Вернемся да таго, як Астроўскі прыехаў у Менск.

A. Шукелойць: — Так, прыехаў у Менск пасля ўсяго гэтага (забойства Іваноўскага і забойства Кубэ і той бомбы ў тэатры). Дарэчы, на ўрачыстай цыwil'най паніхідзе (пасля ўзрыва ў

тэатры) выступаў Кубэ і перакладчыкам быў Іваноўскі. Там, між іншым, на нямецкай мове Іваноўскі ляпніў памылку, а потым сваю бараду толькі пагладзіў, і пайшло далей. Я на памятаю, як гаварыў Кубэ, але Іваноўскі пераклаў, што „вітаю вас, дарагі беларусы і гэтыя ахвяры”. На зале так неяк людзі парухаліся. Потым абодвух іх зыншчылі і прышоў Астроўскі.

Першы вялікі мітынг ягоны быў на пляцы Волі ў канцы 1943 года. Ён заняў пасаду, я думаю, нейкага прадстаўніка пры фон Годбэргу. Фон Годбэрг ініцыяваў Раду БЦР (Беларускую Цэнтральную Раду). Ёсьць дакумент, ён шмат у якіх кніжках цытуецца, што „вось я паклікою такую інтыгіццю, і на чале яе — Астроўскі”. Гэта была намінацыя Астроўскага фон Годбэр gam.

А далей ужо ішла справа арганізацыйная сваёй дарогай. Астроўскі арганізатар надзвычайны, вельмі добры, зь вялікай практикай. Ён жа працаваў у час Першай Сусветнай вайны і потым у розных гэтых „паходах”. Астроўскі быў у Грамадзе адной з галоўных фігур. Потым — дырэктар гімназіі. Так што Астроўскі быў менаваны фон Годбэрgam. Ён начаў сваю арганізацыйную працу з таго, што стаў рыхтаваць Раду. Заступнікам паклікаў *Міколу Шкляёнка*. Гэта малады адвакат, вельмі энэргічны, пасля Віленскага ўніверсітэту спэцыяльна займаўся яшчэ гісторыяй. У яго вельмі прыгожая артыкулы на гэту тэму ёсьць. Чалавек ксяндза Гадлеўскага. Другая асаба ў Беларускім Фронце (калі разбілася Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя ў Вільні на Беларуское Нацыянальнае Аб'яднанне і Беларускі Народны Фронт). Апрача таго ён вельмі актыўны чалавек быў у нас, у Беларускай Незалежніцкай Партыі. Значыць Шкляёнак стаў разам з Астроўскім.

Тады туды прыйшоў *Юры Сабалеўскі*, былы дэпутат Сейму, перакананы антыбальшавік, як і Астроўскі. Хаця ён з Грамады, і нават расказваюць пра яго, што тады, калі Тарашкевіч пераязджаў ужо савецкую мяжу, дык яшчэ да яго пайшоў Сабалеўскі і казаў: „Слухай, што тыробіш, куды ты едзеш!” Адмаўляў яго. Але ужо ў Тарашкевіча машына настроена была ў Савецкі саюз, і так ён паехаў на сваю пагібель.

Я з Сабалеўскім быў у добрых дачыненнях, праўда, не ў тых блізкіх. Ён быў вельмі духова моцнай фігурай. Моцная постаць. Па-моему, ён нават татарскага паходжання, хати праваслаўны.

3. **Пазыняк:** — Годбэрг і Астроўскі пачалі падбіраць сваіх людзей. Ці маગлі б Вы расказаць пра Акінчыца?

4. **Шукелойць:** — Тоё, што расказвалі мае сябры па эсэраўшчыне, Фабіян Акінчыц быў эсэрам, але расейскім эсэрам. У іх з намі быў

Ул. Казлоўскі

моцныя канфлікты, асабліва ў час Першай Сусветнай вайны. І ён да нашых ніколі не далаучыўся, не далаучыўся і да Грамады (БСГ).

Затое ў час незалежнай Польшчы ў заходній Беларусі ён увайшоў у Грамаду (у Сялянска-Рабочніцкую). Як юрист, адвакат, ён быў юрысконсультам Грамады. Гэта ягоны ход ад расейскай эсэраўшчыны налева.

Акінчыцы, гэта, здаецца, ёсьць недзе фальварак.

Словам, ён шляхецкага паходжання і каталіцкай веры быў. Хаця тое, што я ўжо бачыў, — гэта на веруочы.

Калі адбываўся суд над Грамадой, група лідараў Грамады (Антон Луцкевіч, Астроўскі, Акінчыц і гэтак далей) пагадзіліся супрацоўніцаў з польскім урадам (перайсыць на супрацоўніцтва). Таму ў выніку гэтага працэсу розныя людзі атрымалі па некалькі гадоў турмы (Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і гэтак далей), а яны былі звольнены ад турмы. І тады Акінчыц пачаў выдаваць пра-польскую газету. Падабраў яшчэ людзей. Здаецца, Казлоўскі тады да яго належыў. Гэная беларуская пра-польская газета нядоўга існавала, як заўсёды гэтыя газеты, што выходзілі за купленыя гроши, маюць кароткі век. Так і ў яго яна згінула.

А тут пачаў расцы ў Нямеччыне нацыянал-сацыялізм і Гітлер. Відаць „зынохайшыся” з нямецкай разьведкай, Акінчыц пачаў арганізоўваць адпаведную партыю. І стварыў Беларускую Нацыянал-Сацыялістычную Партыю. Казлоўскі як рэдактар пачаў выдаваць газету, па-моіму, „Новы шлях”. Гэта была ягоная акцыя ў заходній Беларусі.

Перад самай вайной (перед бальшавіцкай акупацыяй) Акінчыц, ужо, відаць, як ведамы чалавек, перакінуўся ў Нямеччыну.

У пачатку нямецкай акупацыі яго тут не было. Але быў Казлоўскі. Магчыма, ужо трымаліся ў кантакце. І пачала гэта партыя зноў арганізоўвацца. Знайшлася маса людзей, сярод іх — некаторыя выдатныя дзеячы. Напрыклад, **Булгак**, што потым быў дырэктаром тэатру. Наш **Гутцька** (**Дудзіцкі**) прымкнуў, **Скаркічыкаў** і яшчэ пару чалавек, але такіх, слаба думаючых людзей. Словам, партыя вырасла. Думалі, што яна пры немцах будзе жыць. Але тым часам немцы сказаілі, што нацыянал-сацыялізм — гэта, маўлюй, ёсьць „наша” нямецкае адкрыццё і „мы” ім ня з кім ня дзелімся. Таму гэтыя людзі так і засталіся „на бабах”. Але да нас ужо ў Беларускую Незалежніцкую Партыю не ўступалі, былі асобна.

З тых надзвычайнých вестак у Менску можна ўспомніць, як забілі рэдактара „Менскай газэты” Казлоўскага (відаць, партызаны, бо ён такі даволі наўбыны чалавек быў). Зноў жа, забойца Казлоўскага быў ва ўніформе 13-га Беларускага батальёну. 13-ы батальён мей форму СС, толькі

што беларускія знакі — пятліцы — чырвоныя (у СС чорныя былі). Словам, тут таксама загадка.

Забойства Казлоўскага. Ксёндз Ігнатовіч, як заўсёды, „вырваў” адразу зь Менску, зайшоў да мяне, кажа: „Слухай, няхай яны мяне не шукаюць, я яго хаваць ня маю ніякіх падстаў, гэта чалавек ня веруючы і як такі ў сваёй пісаніне часта выступаў супраць каталіцкага касыцёлу”.

Яго хавалі цывільнным спосабам, вельмі сыціпла. Рэдакцыя газэты дастала дзівье грузавыя машыны. Мы на іх умысыціліся, і труна. Завезылі на каталіцкія Кальварыйскія могілкі, занесылі ў касыцёл. Булгак на сваёй дудцы, узылезшы на хоры, выканаў некалькі сумных мэлёдыяў. (Булгак сварыўся вечна з артыстамі, і тыя зрабілі данос, што ён паляк і „на заканчэнні многіх тэатральных пастановак потым грае на сваёй дудцы польскі гімн.) А ён кажа, што гэта ня польскі гімн, а славянскі, мы „славяне”. Гэта цікавая гісторыя.

Гэты Шлегель у СД, да якога яны зрабілі данос, такі быў вясёлы чалавек, меў прэтэнзію, што ён на музыцы знаеца, на мастацтве. Дык ён склікаў камісію спэцыяльнай і паклікалі Булгака, каб ён адыграў гэтыя мэлёдыі. Сярод гэтай камісіі былі нашыя выдатныя знатакі музыки: **Зубковіч**, **Шчаглоў**. Адыгрывалі першую, а тады другую, і Шлегель сказаў, што няпраўда, гэта ня тое самае ён іграе, што яму акцёры закідваюць. Бо, як вы ведаеце, на адным з'ездзе „славянскіх” гэтых прадстаўніцтваў (магчыма, што ў Празе, там і беларусы прымалі ўдзел) была вынесена пастанова, што ўсе гімны славянскіх народоў маюць быць на адным лійт-матыве. Адзін лійт-матывъ. Мэлёдия польская („Ешчэ Польска не згінэла”), украінская („Ішчэ нэ вмэрла Ўкраіна”) і беларуская („Не пагаснущ зоркі ў небе”) — гэта нібыта ёсьць вынік той пастановы.

Дарэчы, гэты Булгак, дырэктар Беларускага тэатру, быў родным братам **Яна Булгака**, знакамітага фатографа. Яны абодва беларусы, іх абодвух прыцягніў да працы, па-моіму, Іваноўскі.

3. Пазняк: — Дык што, Ян Булгак ў час нямецкай акупацыі таксама працаваў у беларускай адміністрацыі?

A. Шукелойць: — Так, ён супрацоўнічаў там недзе ў адміністрацыі ці ў войску, але, так, так. А брат ягоны быў дырэктарам тэатру.

З. Пазняк: — Надзвычайна. Я некалькі гадоў (яшчэ ў 1970-х) працаў над манаграфіяй пра Яна Булгака, сабраў матэрыял, перазьняў сотні ягоных фатаграфій у архівах і часописах, а пра гэты факт нічога не ведаў. У Варшаве я адшукаў магілу Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках. На помніку напісана, што называецца, бяз цепно сумнення: „Нэстор фотограф і польскай”. А ён за часы немцаў нават у адміністрацыі працаўнічала.

(Фота З. Пазняка)

Магіла Яна Булгака на Паванзкоўскіх могілках у Варшаве, 2002 г.

A. Шукелойць: — Гэта вялікі беларускі фатограф, так. Мноства ягоных фатаграфій мае цяпер доктар *Bimaёт Kinel*, бо, па-моему, Тумаш зь ім быў у вельмі блізкіх дачыненнях, Тумаш і Абрамчык купілі ад Булгака шмат фатаграфій, цэлы альбом. Гэта ўласнасць цяпер Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва.

З. Пазняк: — Вельмі цікава. Але вернемся да Акінчыца.

A. Шукелойць: — Дык вось гэтага Казлоўскага пахавалі цывільным спосабам. Булгак (дырэктар) як сябра гэтай партыі адыграў некалькі мэлдёдယу, а потым яны над магілай ягоны паднялі руки ў арыйскім развітанні. Галоўную прамову гаварыў тады ці ні заступнік Гутцька (Дудзіцкі), які потым тут працаўнічала.

Акінчыць яшчэ за часоў Вэрмахту прыехаў неяк адведаць Менск і Беларусь. Магчыма, што ў Менску ўжо была і цывільная адміністрацыя. Бо прыблізна ў гэтым самым часе прыехаў адведаць Менск і ксёндз Гадлеўскі. Саковіч (як старшыня менскай паліцыі ну і адзін з лідэрў Менскага актыву) зрабіў такі банкет-прынцыпце, у гонар ксёндза Гадлеўскага. Па гэтыя лініі ёсьць нейкія сувязі Гадлеўскага з Незалежніцкай Партыяй, паколькі ягоны заступнік, ягоны чалавек — Шкялёнак — быў ва Ўправе. Гэтыя людзі Гадлеўскага вельмі высока цанілі.

Аднойчыць Акінчыць пазнаў мяне, бо памятаў яшчэ з часоў Студэнцкага Саюзу, калі ён выступаў там з сваім братам аб нацыянал-сацыялізме, а я выступаў супраць яго. Хацеў застрэліць мяне ў час банкету, ужо цягнуў пісталет. Там людзі выпішыя кругом групкамі такімі гаварылі, а я там недзе стаяў. Але Саковіч на ўсё меў вока. Ён адразу яго за каршэль схапіў. Ня памятаю, ці ня выкінуў яго наагул. Но ён прышоў зь нейкім немцам такім, старым мігрантам, што гаварыў пасакскую. Дык Саковіч кажа: „Вось жа гніль гэтая зьбіраеца, дзе б ты што ні хацеў зрабіць саліднага.”

А потым Акінчыца забілі. Што ён рабіў за немцамі? Акінчыць быў чыноўнікам нямецкага міністэрства (ня ведаю толькі, якое гэта міністэрства было, ці Замежных справаў, ці Пропаганды). И ён пераканаў немцаў, што найлепш было мець сваіх людзей на Ўсходзе, на занятых ўсходніх тэрыторыях, і што гэтых людзей трэба шукаць сярод беларускіх палонных у нямецкай арміі, перашкользаць іх і туды слаць, як „нам” адданых людзей, нават удзячных за тое,

што мы іх выцягнулі з палону, дзе ім пагражала смерць, і паставілі на працу.

3. Пазняк: — Значыць, Акінчыц, практична, быў нямецкім агентам? Нават не агентам, а супрацоўнікам.

A. Шукелойць: — Ни толькі быў, што быў, то так. І вось ён пачаў выводзіць з палону гэтых маладых афіцэрэй, прашколівцаў іх, надаў ім форму, што гэта ёсьць прапагандысты (так што гэта, відаць, было па лініі Міністэрства пропаганды, па лініі Гэбэльса, думаю, альбо нават і палітычнага міністэрства). Ён іх слаў на Беларусь, і там іх рассаджваў усюды: у Генэральны Камісарыят, у Самапомач, у Баранавічы, Вялейку і гэтак далей. Усюды немцы ведалі, што робіцца ў беларусаў. Ужо мелі свайго чалавека.

3. Пазняк: — Адным словам, выходзіць, што Акінчыц ствараў нямецкую агенцтуру ў беларускіх арганізацыях, засылаючы ў іх завербаваных беларусаў?

A. Шукелойць: — Менавіта. Ствараў нямецкую агенцтуру на Беларусі зь беларусаў (бо там нямецкая ж агенцтура была, напэўна, Абвэр). Апрача гэтага ён злучаў іх у беларускія арганізацыі (сваіх агентаў, значыць).

3. Пазняк: — Ну, так, тыповая справа. Дакладна, як цяпер КГБ робіць пры Лукашэнку. Панаставаралі „хартыяў” і „зуброў”, і ўсялікіх „легіёнau”.

A. Шукелойць: — Але. Гэта ведамая справа.

Тады аднаўляўся *Саюз Беларускай Моладзі*, які, як я ўжо казаў, арганізавала *Надзей Абрамава* (інтэлігентная асоба, з вышэйшай асьветай). Але я ня ёй далі галоўнае кіраўніцтва моладзі (калі ўжо арганізавалі), а далі *Ганько*. А *Ганько* — гэта такі студэнт быў з Маладечненскімі. Ён паступіў на юніверсітэт на медыцыну і атрымаў стыпэндыю ад горада Маладечна, ці нейкай гміны. Ну і, зразумела, чалавек такі ў Беларускі Студэнцкі Саюз ужо не пайшоў. Гэта з тых людзей, якіх Акінчыц арганізаваў.

Іншая справа, што пасыля гэтага ўсяго многія з іх засталіся добрымі дзеячамі на эміграцыі ў беларускіх нашых арганізацыях. А старшыня моладзі *Ганько* — гэта родны брат таго Міколы

Ганько, што быў старшынёй Канадзкай арганізацыі беларусаў. Яны, гэтыя людзі, потым, так бы мовячы, сталі на правільную беларускую палітычную дарогу. Гэта зноў, асобная тэма, якую варта было б асэнсаваць.

Цэлая група гэтых людзей прышла ў рух. У палітычных рухах заўсёды ёсьць, па-першае, лідар. І ёсьць людзі, якія з гэтым лідерам — адданая група. І потым прыходзяць звычайнія людзі. Такія, што з розных меркаванняў. Адны, што хочуць працу мець у сваёй прафесіі, іншыя — што ім імпране. Рагтам, яны заўважылі: „Го, бачыце, як прыгожа выглядае гэтая беларуская мова, беларуская песня, а я аб гэтым ня ведаў”. З гэтага ўсяго творыща тады вобраз адміністрацыі, якая кіруе такім рухам.

3. Пазняк — Гэтыя людзі, што заслаў Акінчыц, якую яны шкоду рабілі, ці зафіксаваная іхная шкодная праца?

A. Шукелойць: — Ці ёсьць яна зафіксаваная, мне цяжка сказаць, бо я ня быў непасрэдна ў адміністрацыі. Мая адміністрацыйная функцыя была вельмі сваесаблівая: музэй, краязнаўства, ахова помнікаў і гэтак далей. Тут не палітычны кірунак. І таму я з гэтым не знаёмы. Але з таго, што я ведаю па лініі Беларускай Незалежніцкай Партыі, — гэта быў вельмі шкодны элемэнт. Вельмі шкодны.

3. Пазняк: — Як адбылося забойства Акінчыца? Хто забіў?

A. Шукелойць: — Ёсьць таксама шмат пісаніны на гэту тэму, і шмат неправудзівага. Адзін з сталых працаўнікоў рэдакцыі „Менскай Газэты” (гэта *Алесь Матусевіч*) з сям'ёй пайшоў у партызаны ў нейкім часе. Тады ён у тых партызанах мусіў жа відаць нечым паказаць сябе. І даручылі яму забойства гэтага Акінчыца. І я ня ён забіваў яго, ня ён страляў (як часам пішуць цяпер), але ён арганізаваў забойства: знайшоў там, сярод гэтай партызанскай швалі адпаведных людзей, якія прыехаўшы, забілі Акінчыцу.

3. Пазняк: — Значыць, можна меркаваць, што гэтая людзі (якія арганізоўвалі забойства Акінчыца) мелі патрыятычныя перакананыні?

A. Шукелойць: — Можна. Ведамы чалавек зъ

ведамай бібліятэй, ягоная дачка цяпер працуе ў „Ніве”.

3. Пазняк: — Можна меркаваць, што гэтая людзі ўсьведамлялі шкоду, якую Акінчыц нёс Беларускаму руху?

A. Шукейц: — Ага, так. І што тут ёсьць рука беларускага падполья.

Але я не дакончыў адной рэчы, што да думаньня я хацеў вам даць. Забойства Казлоўскага. Я гаварыў, што гэта быў жаўнер, у форме 13-га Беларускага батальёну. Калі ён прышоў у рэдакцыю, звярнуў лупага, што ў яго мундзір неяк караткаватыя мае рукавы, што гэта не ягоны і што ён тут на калідоры робя. Тады Арсеневіца (працаўніца рэдакцыі) звярнулася да рэдактара Казлоўскага, каб ён выйшаў і даведаўся, што гэта за чалавек і чаго ён тут хоча. Казлоўскі выйшаў, а той пачаў у яго страліць. Многія з рэдакцыі пагналіся за ім. І адзін з працаўнікоў рэдакцыі (ня ведаю, ці прозвішча гэтае патрэбнае, блізкі мой сябра йшчэ з гімназіі) яго злавіў у тлуме, як ён уцякаў, і там жа падскочыла, па-мойму, нямецкая паліцыя, яго забралі — і съслед ягоны прастыў.

Затое (падобнае, як з Адамовічам) гэту атаку чалавеку, які яго злавіў, немцамі было сказана, каб ён неадкладна пакінуў Менск. І ён таксама на другі ці трэці дзень выехаў у Берлін да Адамовіча.

3. Пазняк: — Тая самая лёгіка, што і ў выпадку з Адамовічам? Выганялі беларускія атраджэнскія кадры, „чысыці” арганізацыі. Так?

A. Шукейц: — Падобная лёгіка. Так што думаць можна розна. Аб гэтым мала наагул гаворыцца, і мала хто пра тое ведае ўжо сянонія. Але ёсьць над чым задумашца.

Зноў жа, я ня быў на паховінах Акінчыца, ня ведаю, як усё выглядала. Яго пахавалі на вясеных могілках, каля Даўгабродзкай вуліцы. Крыжа там не было нікага, але існавала жалезным танкім плошткам абведзеная магіла.

3. Пазняк: — Вяртаемся яшчэ раз да апавяданьня пра Астроўскага.

A. Шукейц: — Астроўскі, як я ўжо гаварыў, прызначаны генэралам фон Годзбергам, распачаў сваю дзеяльнасць. Стаяў прызначаць людзей на розныя становішчы. Ён пачаў арганізоўваць урад

БЦР, паклікаў міністраву зь ведамых тады дзеячоў, якія там былі. На асьвету (на школьнны аддзел) пасыля забойства Гадлеўскага быў пакліканы такі доктар *Скурат*, філёляг французскай філялогіі, памёр у Канадзе. Аддзел культуры — *Аўгэн Калубовіч*. (Я належыў да аддзела краязнаўства ў

Рэдакцыя „Менскай (Беларускай) газеты”, 1943 г.
У першым радзе злева направа: Ул. Казлоўскі,
Наталья Арсеневіца, Алеся Сінкевіч; другі рад:
Уладзімер Кушаль (сын Ф. Кушаля), Антон
Адамовіч, Мікола Карапленка.

гэтым аддзеле ў Міністэрстве культуры.) Тады быў вайсковы аддзел — *Кушаль*. Гаспадарчы аддзел — *Сымон Кандыбовіч*. Была *Самапомач* (змененая ўжо) з Сабалеўскім. Былога дэпутата Сэйму Сабалеўскага Астроўскі паклікаў на свайго заступніка.

3. Пазняк: — Словам, „Годзберг-Франдэрнунгэн”. Зьмена кадраў. Дзіўлюся толькі, што ў расейска-нямецкіх мэтадах на Беларусі нічога не мяніеца. Як некалі, так і цяпер. Годзберг і акінчыцы. Толькі цяпер у ролі Акінчыца — Ганс Вік.

A. Шукейц: — Гэта клясычнае палітычнае форма, калі звышчана адна група людзей, якая працавала з Кубэ. Зыншчаны Кубэ і тая група людзей, і на іхнас мейсца прышлі фон Годзберг і ім пакліканыя асобы.

3. Пазняк: — Тыя людзі не былі ў падпрафадкаваньні і пад уплывам Годзберга, а гэта ўжо быў ягоныя стаўленынікі.

A. Шукейц: — Розынца тут у палітычнай нямецкай арыентацыі. На мейсца „Цывільфэрвалтунг” (Цывільная адміністрацыя)

прышло СС. Калі я быў яшчэ дырэктарам музэю, часта бываў у Генэральным Камісарыяце. Гэта ў доме на пляцы Волі. Ён застаўся, гэны дом, і цяпер.

Адміністрацыя Астроўскага і нямецкая адміністрацыя з генэралам СС фон Годзбергам сваім галоўным офісам мелі будынак недабудаваны, які цяпер дабудавалі – гэты, што рыхтаваўся на ЦК кампартыі. У ім цяпер, здаецца, адміністрацыя Лукашэнкі.

3. Пазынек: — Ён сам там сядзіць.

A. Шукелойць: — Будынак ахоўваля СС. Быў адзел з нейкай татарскай групай, тых, што на сваіх эсэсаўскіх мундзірах мелі шчыты з паўмесяцам і зоркай.

Магчыма, што гэта былі калмыкі, зарганізаваныя з тых, што трапілі ў нямецкі палон, ці можа нават з тых, занятых трэтырорыю. Так што ўжо ўваход туды быў вельмі складаны. Я там ужо быў потым толькі два разы, здаецца.

У гэтым часе, пасля забойства Казлоўскага, на супрацоўнікаў напаў страх, і рэдакцыю „Менскай Газэты” перанеслы ў Генэральны Камісарыят. І тады фармальнym рэдактарам было нейкае прозвыщча чалавека, якога ніхто ня ведаў. А ўжо працаўвалі і рэдагавалі працаўнікі рэдакцыі.

Пара слоў пра форму працы Астроўскага. Ён рыхтаваўся, на належным узроўні вёу адміністрацыю. Ягоныя прамовы, якія ён меў сказаць, рыхтавала некалькі людзей. Гэта значыць, заўсёды звярталіся да розных адзелau, у тым ліку, да мяне, значыць што робіцца ў адзеле краізнаўства, каб напісаць кароткі адзін сказ ці абзац, зь якога нехта (можа нават адвакат Шклянёнак, ці скарэй Калубоўіч) арганізавалі яму цэлую прамову. І таму ягоныя прамовы былі на прафэсійна высокім узроўні, без вады. Было ўсё пастаўлены на сваіх мейсцы.

У чым розніца адміністрацыі пры Кубэ і пры Годзбергу? Дарэчы, раней я чуўся зусім самастойна, свабодна ў музэі. Усе казалі „дырэктар” — і ўсё.

Тут я ўжо быў падпрадкаваны адзелу культуры, значыць Міністэрству культуры. Мяне мелі права недзе паслаць у школу зрабіць праграму і г.д. Мелі права мяне паслікіць, куды хочуць.

БЦР

A. Шукелойць: — У 1944 годзе меў адбыцца Другі Кангрэс БЦР (Беларускай Цэнтральнай Рады). Каб ён адбыўся, трэба было правесць выбар дэлегатаў.

Арганізацыя Кангрэсу была даручана **Яўхіму Кіпелю** (гэта такі малады навуковец, хімік, які працаўшы пры ўніверсітэце ў 1930-я гады і ў 1930-я гады як нацдэм быў арыштаваны і сасланы). Ён адбыўся ссылку ў Сібіры, яму далі магчымасць вызваліцца, але на меў права вярнуцца на Беларусь і жыць у вялікіх гарадах. І ён жыў у Рэсеі недалёка ад Арла. Немцы занялі гэтую тэрыторыю, і Кіпель вярнуўся на Беларусь, з жонкай і сынком Вітаутам.

Кіпель узяўся за арганізацыю Кангрэсу. Ня ведаю, хто там даў яму маю характеристыку, але аднаго разу ён выклікае мяне і кажа, што патрэбны чалавек паехаць на Палесьсе, і тут ён мае весткі, што гэта найбольш падыходзіць для мяне.

Трэба было ехаць у Ганцавічы. А там, у Ганцавічах, ўжо пярвей прасілі, каб нехта прыехаў. Я згадзіўся. Далі мне ахову, між іншым: трох хлопчыа з 13-га батальёна.

Мне даручана было забяспечыць з гэтай акругі 25 дэлегатаў.

Я прыехаў туды і адразу пайшоў адведаць таго немца, што быў там галоўнай фігурай. Цікавы даволі чалавек, беларусаў добра ведаў. Ён быў сакратаром нямецкага кружка. Ён мяне павіншаваў з прыездам, што вось малады чалавек, у цывільнім касцінме, першы раз заехаў у Ганцавічы зь Менску. Бо толькі быў там перад гэтым Кушал, які візігтаў вайсковыя адзелы і, кажа, у бранірованай машыні ехаў з Слуцка.

Я там затрымаўся ў **Сокал-Кутылоўскага**. Пра Сокал-Кутылоўскага я шмат чуў перад гэтым. Гэта вайсковы кіраўнік Слуцкага паўстання ўнейкім часе. У Ганцавічах мы зь ім праводзілі выбары дэлегатаў.

Прынцып выбараў. Кажуць, што быццам бы дэлегатаў прызначыў нехта. Няпраўда. Ня ведаю, як у іншых выпадках, але ў майі выпадку, у Ганцавічах, быў выбар. Выбары па прафэсійным характары. Наставнікі выбрали сваіх людзей,

Саюз *Моладзі* выбраў, вайскавікі выбралі, работнікі чыгункі. Яны выбраў аднаго ўкраінца, дык мне шэф немец казаў, што ён мае спушчаны загад, што маюць быць толькі беларусы, і я ня могуць быць іншай нацыянальнасці. Але я бараніў таго ўкраінца і казаў, што ягоныя два сыны загінулі на чыгунцы, і ён сам быў чыгуначнік. Але потым немцы яго, здаеща, усё ж-такі не пусцілі.

Я зрабіў гэтыя выбары разам з Сокал-Кутылоўскім і прыехаў ў Менск незадоўга перад Кангрэсам, так што мне заставалася толькі адпачываць.

Яўхіму Кіpelю гэта ўсё вельмі спадабалася, і ён хацеў яшчэ мне даручыць нейкую прамову на Кангрэсе. Але я ўжо адмовіўся, кажу: „Слухайц, дзядзька, я ўжо і так змучаны гэтай паездкай, паехаў туды, дзе ніхто ня едзе, у Палесьсе”.

Рыхтаваўся Кангрэс. Па лініі Незалежніцкай Партыі я даведаўся, што Кангрэс мае быць падарваны намі, каб мы аб гэтым ведалі, тყы, што будуць на Кангрэсе і каб быў ўсе падрыхтаваны. Таму я ўжо далёка ня ўлазіў. Мне нейкую функцыю далі, бочную. Родзька ўваходзіў у гэты Ўрад Астроўскага як міністар нейкі там ад моладзі, ня памятаю чаго. Потым Родзька сказаў, што, на жаль, мы нічога зрабіць ня можам, таму што заграз у дарозе батальён Рагулі, які меў адыграць самую галоўную ролю. Батальён быў частковая конны, а цягнік на свой час не прышоў. І таму правесцы апэратцыю было немагчыма. А думалі Кангрэс цэлы захапіць і разагнаць, бо гэты Кангрэс быўшам бы меў быць усанкцыянаванынем нямецкай палітыкі ў Беларусі.

З. Пазняк: — Як кажуць, ёсьць Бог на небе. Во нарабілі б „дзяляю”.

А. Шукелойц: — (*съмлечца*) Але ў выніку гэтага ўсяго Кангрэс прыняў за аснову *Акт 25 Сакавіка 1918 году*, абвешчаныне незалежнасці Беларусі. Гэта пацверджана ў пратаколе. Пратакол напісаў Леанід Галяк. Ягоны пратакол ёсьць найважнейшы. Бо ёсьць некалькі варыяントаў пратаколаў. Я ўважаю, што самы салідны варыянт — гэта пратакол Галяка, які быў скраторам Кангрэсу.

З. Пазняк: — Прыняцьце за аснову Акту 25 Сакавіка — ці гэта пад узձеяньнем Родзькі здарылася?

А. Шукелойц: — Я думаю, я думаю. Так. Ня ведаю, ці было яно ў праграме. Но там ёсьць калізія: з аднаго боку, гаворыцца, што Беларуская Цэнтральная Рада пад старшынствам Астроўскага ёсьць галоўным прадстаўніцтвам беларускага народу. А з другога боку — Рада БНР, пацьвярджаемца Акт 25 Сакавіка. Тым часам стваралася ўражаныне, што Акт 25 Сакавіка нібы працягвае прэзыдэнт Астроўскі.

З. Пазняк: — На першы павярхоўны погляд выглядае, што немцы тады рабілі тое самае, што цяпер рускі КГБ і АБСЭ зь немцамі Гансам Вікам на чале зрабілі на Беларусі. Яны раскалолі Беларускі незалежніцкі рух.

А. Шукелойц: — Фармальна так, але пытаныне больш складана. На гэту тэму можна было б троха інакші гаварыць.

Рада БНР была прадстаўлена *Прэзыдэнтам Захаркам* на эміграцыі, у Празе. Да яго немцы звярталіся, каб ён узначаліў беларускі рух пад нямецкім кірауніцтвам. І ён адмовіўся. Гэта ведама.

Сталася такая сітуацыя, што на эміграцыі ўсё ж-такі існавала Рада БНР (пі стрыжань Рады БНР) — гэта Захарка. Але немцы патрабна была адміністрацыя на Беларусі. І вось гэту адміністрацыйную форму выконваў Астроўскі. Ён арганізаў адміністрацыю зь немцамі. Спачатку — у Менску, пасля паехаў разам зь нямецкім начальніцтвам Вэрмахта на Ўсход і там арганізаў адміністрацыю.

Усю адміністрацыю пачынаў арганізоўваць менавіта ён. І ў гэтым пытаныні істотна тое, што ўсё ж такі Астроўскі выканаў да пэўнай меры пазытыўную ролю, арганізуячы беларускую адміністрацыю зь немцамі. На гэта ніхто не хацеў ісці. Яшчэ ў 1939-м ці 1940-м годзе, калі немцы шукалі кандыдатаў на адміністрацыю, яны хадзілі аптываць беларускіх дзеячоў, маўляў, хто вы думаеце тут найважнейшы ёсьць, хто мог бы узначаліць Беларускі рух і гэта далей. Ну, кажуць, Гадлеўскі — фігура! Гэта ж германафіл ад народжаныня. Кайзэру Вільгельму калісь

зрэдагаваў прывітаньне, і гэтак далей. Немцы слухаюць, запісваюць.

Акінчыц, кажуць, сукін сын, бо ён працаўаў з расейцамі, з беларусамі тады не хадеў працаўаць. Пасля працаўаў з палякамі і, кажуць, гэта чалавек прадажны.

Немцы бяруць пад увагу. Астроўскі, вось таксама чалавек, які працаўаў і там, і сям, і з

Мандат на Кангрэс БЦР

палякамі, і з разведкамі, і гд. Урэшце рэзіт выбираваюць — каго? Астроўскага і Акінчыцу, а ксяндза Гадлеўскага (найбольшага германафіла) — забілі. Вось такі „парамадак”.

3. Пазняк: — Тыпова акупанцкая піхалёгія. Немцы баяліся моцнай беларускай асобы, якая магла б аўяднаць нацюю. Ім патрабныя былі марыянэткі.

A. Шукелойць: — Выходзіц, так.

3. Пазняк: — Васіль Захарка не захацеў тварыць адміністрацію і супрацоўніцаў зь немцамі. Гэта афіцыйная пазыцыя Рады БНР. А Астроўскі — гэта ўжо іншая зяява. Ён тя меў дачынення да Рады БНР і на быў працігам яе палітыкі.

A. Шукелойць: — Так, на быў.

3. Пазняк: — Ён стварыў беларускую адміністрацыю, якая павінна была быць, бо інакш была б чужая адміністрацыя, якая вынішчыла б беларусаў.

A. Шукелойць: — Так, так.

3. Пазняк: — Адміністрацыя была патробная, але не дзеля немцаў, а дзеля беларускай справы, дзеля незалежнай будучыні краіны.

A. Шукелойць: — Але. Інакш была б чужая адміністрацыя. З аднай стараны, у заходній Беларусі — польская, дзе яна й была, а з другога боку — расейская. Таму мусіла быць палітычнае супрацоўніцтва зь немцамі дзеля незалежніцкай беларускай мяты.

3. Пазняк: — Тут няма сумнення. Толькі хто гэта павінен быў рабіць? Я хачу зазначыць, што супрацоўніцтва — гэта была асобная палітыка Астроўскага і БЦР. БНР тут увогуле ні пры чым.

A. Шукелойць: — Безумоўна. Але пры гэтай нагодзе я хачу ўшчэсціць аб адным клясычным палітычным ходзе, як рабіцца, і як у нас гэта зрабіў Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык.

Рада БНР не магла супрацоўнічаць зь нямецкай адміністрацыяй гітлераўскага тыпу. (Праўда, калі б гэта была дэмакратычная Нямеччына, то магчыма, што й магла б.)

Цяпер — іншя справа. Падобны выпадак быў у час „халоднай вайны”. Старшынёй Рады БНР быў Абрамчык. Амэрыканцы ціснуць: радыё, інстытут атрымаеце і гэтак далей. Трэба толькі перайсці на пазыцыі так званага „непрадашэнства”. Гэта значыць, што мы цяпер не разъбіраемся, што будзе пасля таго, як мы павалім бальшавікоў. Трэба разам з расейцамі перамагчы бальшавікоў. Сягоныя, маўляй, трэба супрацоўнічаць з расейцамі, а потым, паваліўши, разъбяромсця.

3. Пазняк: — Вельмі заганная пазыцыя, інфарынольная і памылковая. І праразейская, даречы.

A. Шукелойць: — Заганная, так. Што робя Абрамчык? З групы студэнтаў-лювэнцаў стварае арганізацыю (ня памятаю, як яна называлася.) Узначаліў яе адзін хлопец з Баранавічай, хімік, зь Люовену. (Ён недзе ў Канадзе, магчыма, яшчэ жыве.) Такі **Жыдко**. Арганізацыя мела свой назоў,

і гроши далі на часопіс. Тады Абрамчык кажа амэрыканцам: „Па гэтай лініі будзе супрацоўніцаш наша арганізацыя.”

Амэрыканцы тут запытали таго-сяго, у нас запытали:

— Ва чулі пра такую арганізацыю?

— Чули!

— Салідная гэта арганізацыя?

— Вельмі салідная!

І тая арганізацыя па лініі „непрадрэшэнства” працуе, а Рада БНР зусім збоку. Рады БНР там няма. Рада БНР вядзе сваю палітыку, і Абрамчык арганізуе супрацоўніцтва ўкраінцаў, грузінаў, армянаў і гэтак далей, з чаго потым створаны быв так званы „Парыжскі блёк”, паралельна з расейцамі. Расейцы ўжо ў Парыжскі блёк не ўступаюць, іх там няма. Але пакуль Абрамчык мог гэта стварыць, ён мусіў адвесыць ад уцігвання ў палітыку „непрадрэшэнства” Раду БНР.

магутная сіла. Украінцы падтрымалі. Гэтак стварылі супраць бальшавізму „Парыжскі блёк”. Ён афіцыйна мае свой назов, але папулярна гаварылася заўёды пра *Парыжскі блёк*.

Але да таго часу, пакуль гэты блёк стварыўся і з гэтым блёкам ужо ўвайшлі ў супрацоўніцтва з амэрыканцамі зусім на іншых пазыцыях, то існавала такая во лютэнская групка.

І такія рэчы ў палітыцы робіцца. Гэта ёсьць таксама клясычны ход.

Калі ідэялагічна нельга прыняць удзел у нейкім аб'еднаным руху змаганья з бальшавізмам у такой вялікай дзяржаве, як Савецкі саноз, тады творацца бочныя арганізацыі, якія ёсьць нашыя арганізацыі, і там нашыя людзі. Але яны часова пайшли на выконваньне неўласцівых для ўсяго кірунку функцыяў.

І таму Астроўскі не дурны чалавек. Пасыль таго, калі беларусы апынуліся на эміграцыі, ён ня меў ходу. Калі упала Нямеччына — БДР ня мела

Пропуск у тэатр

Адразу яго падтрымалі грузіны, Джарданія, былы прэзыдэнт Грузіі, Цэрэтэлі, Цынцадээ. Усё гэта міністры Грузінскай Народнай Рэспублікі. Армяне — Дащенак — падтрымаў. Гэта ж

ніякага руху. Яна ўшчэ мела іэрэспектыву, калі савецкая армія падыходзіла сюды блізка. Ўшчэ была форма існаваньня, ўшчэ Кушаль арганізаваў брыгаду „Беларусь” і з гэтым войскам потым

Беларускае Культурнае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Злева направа: Антон Шукеляць (адзiл краязнаўства), Юрка Вічыбін (редактар газеты „Узвышша“), Янiна Каханоўская (Шабуня), Іанка Ліманоўская, Анiшчик (заг. Аддзелу пропаганды).

перайшоў на амэрыканскі бок. Была магчымасць і для БЦР. А ўжо калі скончылася Нямеччына, Астроўскі (як прызначаны фон Годбэргам, генэралам СС) ходу ня меў. І таму Рада БЦР зрабіла паседжанье (па-моіму, у 1945-м годзе) і развязалаася. Скончыла сваю функцыю.

Частка працаўнікоў Рады БЦР, выдатных дзеячоў (як, скажам, *Калубовіч* — адзін з найбліжэйшых супрацоўнікаў Абрамчыка, *Кабиши-Кандыбовіч* — эканаміст) і цэлага група людзей адтуль перайшла сюды і прыняла ўдзел у аднаўленыні дзеянасці Рады БНР. І ўсё было ў парадку. Аднавілі дзеянасць Рады БНР (яна існавала, але набралі людзей). Але там (у саветах) ізноў пісалі наўмысную хлусьню (а нашыя тут сядзяць, насы павешаўшы). Пісалі, што Рада БНР правалілася. І што Абрамчык нібыта яе нанова стварыў у 1947-м годзе.

Гэта няпраўда! Бо яна не правалілася. Рада *аднавіла дзеянасць*. Мікола Абрамчык і Ларыса Геніюш былі прызначаны Прэзыдэнтам Васілем

Захаркам прадаўжаць палітыку Рады БНР. Геніюш аказалася па тэй старане, у ГУЛАГу, але яна ўсяроўна ў нас, у Радзе БНР, лічылася заступнікам Абрамчыка, другой асобай.

Там было ўсё правільна зроблена: і з БНР, і з БЦР. Але потым ужо Беларуская Аўтакефальная царква перайшла да рассейцаў, зьявіліся дзеячы русафільскага кірунку, зъявіліся асобы, што не маглі пагадзіцца, што Абрамчык раптам „недзе ёсьць“, а выйшаў на старшыню Рады БНР, на такую высокую годнасць (а мусіў бы, маўляў, быць там, скажам, нейкі доктар Мікола Шчорс, ці інжэнер Касяк, ці цэлы шраг іншых людзей). У выніку гэтага ўсяго нязгодных аднавілі БЦР. Гэта ўжо тое, што зусім новая і паўсталая на эміграцыі. І гэтая новая структура эміграцыінага характару, БЦР, дзейнічала да гэтага часу.

3. Пазыняк: — Удакладняю. Гэта, фактывічна, ужо была новая структура, якую стварылі на эміграцыі некаторыя быўшыя працтваўнікі. А ў

Беларускае Культурае таварыства, 1944 г., Менск (Неафіцыйнае Міністэрства Культуры ў БЦР). Злева направа: кампазытар Мікола Шчаглоў (Куліковіч), Натальля Арсеньева, Слех (намеснік старшины), Яўген Калубовіч (старшина).

рэальнасці БЦР скончыла сваё існаваньне, калі афіцыйна і фармальна была распушчана.

A. Шукелойць: — Так! Калі б БЦР на гэным закончылася, дык Астроўскуму ўсе даравалі б і прызналі б яму вялікую заслугу, што якраз ён у час нямецкай акупацыі, у гэныя цяжкія часы, прыняў функцыю тварыць беларускую адміністрацыю ў змаганні з палякамі і расейцамі. Такая сітуацыя. Але зьявіліся людзі, якія „палілі“ БНР, шмат каго блыгали, началі зноў ствараць БЦР, даказвалі Абрамчыку, што ён ёсьць „непрэдрэшэнец“ і гэтак далей.

3. Пазняк: — Ад гэтага „непрэдрэшэнства“ патыхала ў пэрспэктыве Расеяй, „едіной і неделімой“.

A. Шукелойць: — Ну дык гэта расейская штука была, якую падтрымоўвалі амэрыканцы.

3. Пазняк: — Дакладна, як ціперака на Беларусі немцы падтрымліваюць намэнклатурную „апазыцыю“: галоўнае, маўляў, права чалавека і дэмакратыя. А будзе незалежная Беларусь, ці на

будзе, будзець беларускія школы, ці на будзе, будзе дзяржаўная беларуская мова, ці на будзе — гэта іх не цікавіць. Наадварот, ім лепш, хай усё ідзе пад Рассею, менш клопату Нямеччыне. Такая вось „дэмакратыя“ без Беларусі.

A. Шукелойць: — Так, так. У генэрала фон Годзберга, і ў вайсковай адміністрацыі ўсё было проста. Іх не цікавіла Беларусь. Калі там расеец пі паляк, ці летувіс і, скажам, сарганізаваў у паліцыі ўсё на ўзроўні, і тая паліцыя забяспечвае для немцаў карыстаныне гэтым раёнам (гэта значыць — збіраць там харчы, патрабунае мяса і гэтак далей), забяспечвае войска, — то і ўсё. Хай дзейнічае.

3. Пазняк: — А заадно — і беларусаў душыць.

A. Шукелойць: — Так! Немцы гэтым не праймаліся.

3. Пазняк: — Ну, вядома. Ніхто на будзе дбаць пра беларускія інтарэсы, калі на будзець дбаць самы беларусы.

Аднаўленне дзейнасці Рады БНР

3. Пазынкі: — Гаворачы пра акупацыю, вернемся яшчэ да гісторыі аднаўлення дзейнасці Рады БНР.

A. Шукейць: — Спраба бальшавікоў злыківідаваць Раду БНР у 1920-х гг. не ўдалася, дзеля таго што ў Берліне на тым зъездзе тады быў толькі Ўрад БНР. І гэты Ўрад (з *Цывікевічам* на чале) там *Пракулевіч, Заяц* і іншыя дзеячы згадзіліся ліківідаваць Урад і выехаць у савецкую Беларусь на працу. Там яны пару гадоў спачатку працаўалі, а потым іх недзе ў 30-м годзе ўсіх арыштавалі, саслалі і потым звінічылі. Бальшавікі стараоща гэты мамант у прапагандзе сваёй скарыстаць і паказаць яго так, што быццам бы была злыківідана Рада Беларускай Народнай Рэспублікі. Тым часам гэта не адпавядала праўдзе, таму што ў Празе надалей заставаўся *Прэзыдэнт Васіль Захарка*, і там заставаліся некаторыя сябры Рады.

Калі немцы вырашылі распачаць наступ на Савецкі саюз, яны (як я ўжо гаварыў) зъвірнуліся да Захаркі аб супрацоўніцтве. Захарка катэгарычна адмовіўся.

Тады пакілалі Радаслава Астроўскага, якога вайна застала на становішчы настайніка матэматаўкі ў Ліцманштадце (гэта ў Лодзі), і які згадзіўся. Што было потым — вядома.

Тым часам у Празе здароўе прэзыдэнта Захаркі пагоршвалася, і ён памёр. У момант ягонай смерці і паходвінаў там прысутнічаў інжэнер Мікола Абрамчык, які быў у гэтым часе ў Нямеччыне (ў Берліне) старшынай арганізацівага беларусамі Дапамаговага Камітэту.

Дзіве цэнтральная беларуская арганізацыі быў ў Берліне ў гэтым часе. Гэта — *Беларускае Прадстаўніцтва*, інстытуцыя пры адным з немецкіх міністэрстваў (здаеца, прапаганды) і другая — гэта *Беларускі Дапамаговы Камітэт*. Старшынёй яго быў спачатку Абрамчык, а потым доктар *Станіслаў Грынкевіч* малодшы. Вось жа Абрамчык і доктар Грынкевіч паехаў ў Прагу на паходвіны прэзыдэнта. Там таксама была праская беларуская эміграцыя.

(паводле)

Марка БНР

Асабліва заслугоўвае на ўвагу *Ларыса Геніош*. Захарка напісаў тэстамэнт, перадаючы пазыцыю і паўнамоцтвы старшыні Рады БНР спэцыяльным пасведчанынем, у якім упамінаеца інжэнер *Мікола Абрамчык і Ларыса Геніош*. У гэтакім стане пераемнасць Рады БНР адбылася ў новае малодшае пакаленьне. Гэты спосаб — тэстамэнтальны — ён ня толькі характэрны для нас, гэтым спосабам карысталіся іншыя народы на эміграцыі, напрыклад, палякі. У іх пасля таго прэзыдэнта, які быў на пачатку вайны, ужо зъмянілася аж нескалькі. Паўнамоцтвы перададзілі з рук у руки праз тэстамэнт.)

У гэтакім стане закансэрвавана сяць Рады БНР і засталася. Атрымаўшы тэстамэнт, Абрамчык паехаў на Беларусь, каб там спачатка з былымі старымі сябрамі, дзеячамі Рады БНР. Гэта было недзе ў 1942-м альбо ў 1943-м годзе. (Тут ёсьць на эміграцыі сын ягонага роднага брата, таксама Коля Абрамчык. Жыве ў Нью-Джэрзі.) Тады інжэнер Мікола Абрамчык прыязджаў нібы пад прэтэкстам адведаць сям'ю, значыць да іх дамоў.

Абрамчык адведаў таксама сям'ю свайго брата на Вялейшчыне, а потым паведаміў старых сябру Рады БНР, што здарылася з Захаркам і якое становішча, што ён ёсьць ягоным наступнікам.

Вельмі часта ў нас узынкаюць каля гэтага розныя пытаны. Тым часам усё адбывалася ў Менску. У Менску ён адведаў доктара **Янку Станкевіча**, які быў адным з дзеячоў старой Рады БНР, удзельнікам той ночы 25 Сакавіка, калі абвесьцілі Беларусь незалежнай дзяржавай. (Ён тады ў ліку віленскай той далегації з Луцкевічамі быў адным з дэлегатаў.)

Сам Янка Станкевіч „перадаў“ мне Абрамчыка, каб пазнаёміць яго зь Менскам, з музэем, расказаць аб тым, што дзеяца на Беларусі ў час нямецкай акупацыі. Я думаю, што ён тады спаткаўся і з іншымі дзеячамі, асабліва з дзеячамі *Беларускай Незалежніцкай Партыі*.

Я забраў Абрамчыка да сябе, быў ён у мене ў хане короткі час. У мяне тады быў ў хане тры іконы, узятыя зь Менскага музея, якія я уважаў за найбольш драгія, бо вельмі часта былі налёты, і адзін такі налёт разబіў склад пры музеі — той дрываютнік, у якім было шмат усялякіх музейных экспанатаў. Я трymаў гэтыя рэчы ў сібе.

Я паказаў яму гэтыя каштоўнасці, расказаў аб тым, што адбываеца і якія пляны маюць немцы з эвакуацыяй розных культурных каштоўнасцяў. Менска. Я прапанаваў яму дапамагчы дабраца да станцыі, бо ён меў даволі цяжкія чамаданы. Ён папрасіў, каб я зь ім на юшоў з увагі на тое, што ён быў ў Менску нелегальны.

Ён такі чалавек быў невысокага росту, шчуплы, непрыметны, і таму яму лягчэй было быць самому. Так ён адведаў Беларусь. Але яня пгедзячы на ўсё, відаць, немцы гэта бачылі, ведалі, даведаліся, што ён магчыма прыняў прэзыдэнцкую функцыю да Захаркі і таму, калі ён з Прагі вярнуўся тады ў Берлін, нездадуга яго арыштавалі і загадалі выехаць. Яго ці вывеззлі, ці ён сам мусіў выехаць у Францыю, дзе ён і жыў перад гэтым раней (да пачатку вайны) і дзе лічылася ягонае сталае мейсца.

Тут заўважу, што ў Парыж Мікола Абрамчык прыехаў з Прагі яшчэ перад вайной, разам з **Лявонам Рыдлеўскім**, вядомай асобай у беларускай палітыцы. Л. Рыдлеўскі быў эсэрам, удзельнічая у Слуцкім Збройным Чыне, потым эміграваў на Захад. Законччыў „інжэнерию“ ў Празе. Ён быў паплечнікам і найбліжэйшым калегам М. Абрамчыка, сябрам Рады БНР.

Марка БНР

У Францыі яны арганізавалі беларускую эміграцыю — *Хаўрус беларускіх работнікаў*, і там пачалі выдаваць тады „Рэха“.

Так што тут трэба звярнуць увагу на дэзынфармацыю, якая шырылася тэндэнцыйна маскоўскімі большавікамі (а цяперака — гэбістамі), што Рада БНР скончыла сваё існаванье ў 1925 годзе ў Берліне. Гэта ёсьць няправда.

Прытым ня толькі большавіцкія вучоныя-гісторыкі пішуць няправду, але таксама некаторыя і на эміграцыі. Вось, напрыклад, салідная кнішка ёсьць пра палажэнні ў БССР Любачкі (ён быў прафэсарам тут аднаго з універсітэтаў, віцеблянін, напісаў у ангельскай мове кніжку). У яго таксама гэтая думка праводзіцца, і праводзілася Астроўскім, які вельмі добра ведаў гісторыю і становішча. Але для яго было выгадным (для Беларускай Цэнтральнай Рады), што яны ёсьць нібыта прадстаўніцтвам беларускага народу і што Рада БНР нібыта скончыла сваё існаванье, калі быццам бы была ліквідавана на аснове ўмовы ў Берліне (калі урад з Цывікевічам на чале пераехаў у БССР).

Засікаўленыя асобы і цяпер яшчэ працягваюць пісаць, што вось Абрамчык у 1947-м годзе нібыта „аднавіў“ Раду БНР. Тут яшчэ раз паўтаруся, што

Прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык

Лариса Гениоша (1940-я гг.)

гэта ня так. Няпраўда. Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. Пераехаў урад Цвікевіча, а Рада засталася, аб гэтым дакуманты ёсьць, і Захарка пісаў ад імя Рады БНР свае мэмарандумы, лісты розныя і гд. Так што гэта хлусьня — пра самароўпуск Рады.

3. Пазыняк: — Гэта съведама блыталі Ўрад з Радай.

A. Шукелойць: — Пры тым нахабна так. Гэта ж зразумела: прапаганда мае свае брудныя прыёмы.

Такім парадкам у невялікай колькасці людзей закансэрваваная Рада БНР надалей існавала. І толькі пасля ўпадку Нямеччыны, калі на эміграцыі знайшліся быўшыя дзеячы Рады БНР тых часоў (як напрыклад, доктар *Станіслаў Станкевіч, Францішак Кушаль* і г.д.), толькі тады Мікола Абрамчык пачаў аднаўляць дзейнасць Рады.

Адразу пасля вайны, у 1945-м, ці, можа, ў 1946-м годзе М. Абрамчык прыехаў у Нямеччыну (зноў жа нелегальна) з Францыі ва ўніформе капітана ангельскай арміі, затрымаўся ў адным з беларускіх лягероў у Нямеччыне (здаецца, у Рэгінсбургу), паказаў свой тэстамэнт, расказаў гісторыю пераймання функцыяў і пачаў дзейнічаць, аднаўляць працу Рады БНР. Я тады прыязджай і бачыўся зь ім тады ў Баварыі.

3. Пазыняк: — А чаму ён быў у ангельскай уніформе?

A. Шукелойць: — Бо нелегальна, тады ж толькі што скончылася вайна, існавалі акупацыйныя зоны, праезды не былі дазволеныя. Прыйшаць з Францыі ў Нямеччыну свободна было амаль немагчыма для цывільнага чалавека, і таму ён паклапаўся і ў паразуменіі зь нейкімі нашымі афіцэрамі, што быў ў арміі Андэрса, у гэтым мундзіры прыехаў.

Думка, якая была ў Абрамчыка — цалкам аднавіць дзейнасць Рады БНР. Ён пакліаў, па-першае, старых радных, што былі, старых дзеячоў з часоў Рады БНР на Беларусі. Другая група ў яго была — гэта быўшыя беларускія палітычныя дзеячы ў Польшчы. Зь іх вельмі высока цэненым быў былы дэпутат Сэйму

Стагановіч. І цэлы шэраг беларускіх дзеячоў з заходняй Беларусі.

Трэцяя група — гэта былі людзі з савецкай Беларусі, ведамыя дзеячы, якія там баранілі нацыянальныя інтарэсы. А гэта быў, у першую чаргу, Адамовіч. Абрамчык прызначыў сваіх двух заступнікаў: гэта якраз *Стагановіч* — першы, і другі заступнік — *Антон Адамовіч* (былы ўзвышэнец і былі вязень савецкіх турмаў і ссылкі).

Трэцяя група — гэта розныя тыя дзеячы, якія працаўлі на высокіх пазыцыях у час Беларускай ССР, але якія выявілі свае патрыйскія погляды. Да іх належыў таксама *Кандыбовіч* (гэта былы партыйны чалавек).

Адамовіч казаў, што як ён быў на ссылкы, дык там (калі ссыльных спатыкаліся між сабой) яны пыталі: ну хто там на Беларусі яшчэ застаўся? Усе казалі, што яшчэ з нашых людзей ва ўрадзе сядзіць Кандыбовіч. Кандыбовіч — гэта настаўнік-случчак, добры эканаміст; у час нямецкай акупацыі быў загадчыкам Цэнтральнай Гандлёвой арганізацыі на Беларусі (была такая арганізацыя).

Чацьвёртая група людзей — моладзь, гэта тыя людзі, якія выхаваныя Кушалем. Гэта афіцэры, цэлая група маладых афіцэраў. Сярод іх — *Віталь Каксан, Барыс Рагулі, Язэп Сажыч* і гэтак далей. Гэта тыя людзі, якія ў час нямецкай акупацыі пасканчалі беларускія афіцэрскія курсы, былі на розных камандных пазыцыях у корпусе Беларускай Савааховы, а потым — у Беларускай Краёвай Абароне.

Яшчэ адна група, пятая — гэта тыя людзі, якія выявілі сябе беларускімі патрыйстамі, якія былі ў рускай ссыльцы, а потым былі падабраныя генэралам Андэрсам. Сярод іх галоўную ролю, вельмі важную (трэцім заступнікам, па-моему, быў) адыгрываў *Вінцэнт Жук-Грышикевіч*. І з ім разам цэлая група афіцэраў з арміі Андэрса. (*Францішак Бартуль* з гэтай групы і іншыя.)

Гэта і ёсьць тая эміграцыя, з якой Абрамчык аднавіў *дзейнасць* Рады БНР. І паколькі людзі разъехаліся па цэлым сьвеце (Амерыка, Аўстралія, Англія, Бэльгія, Канада, Францыя) — яны стварылі беларускую эміграцыю, што

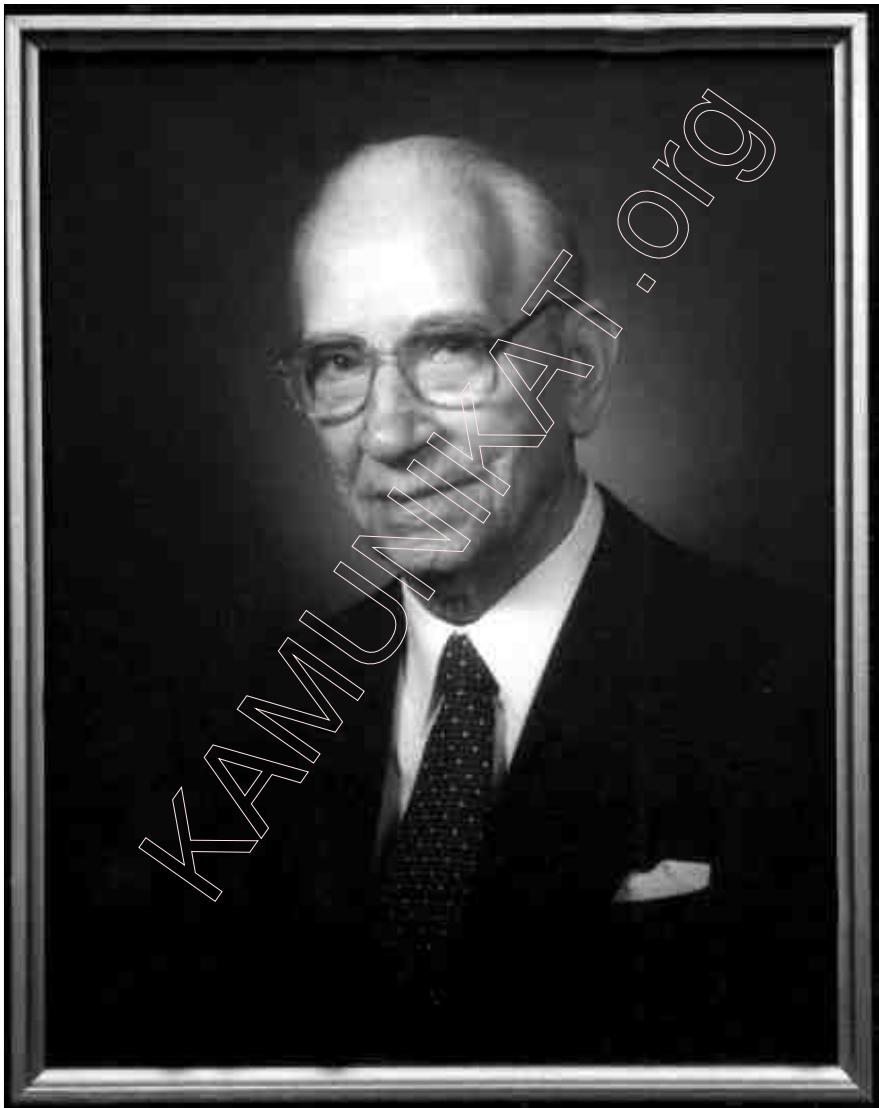
Парыж ноччу, 1998 г.

(Фота З. Пасынка)

падтрымоўала Раду БНР, таму што ва ўсіх гэтых краінах былі сябры Рады БНР, якіх Абрамчык паклікаў.

Далейшая шырокая дзейнасць Рады БНР вам добра ведамая — (удзел у стварэнні *Парыжскага Блёку*, палітычнай адзінкі, у якую ўвайшлі

прадстаўніцтвы грузінаў, іхны ўрад зь іхнымі былымі прэзыдэнтамі Джарданія, іхнимі міністрамі, армяне зь іхнай выдатнай палітычнай вайсковай арганізацыяй Дашнак-цюн, украінская Рада ўвайшла, Пятлюраўская група, у якой прэзыдэнтам спачатку быў Пятлюра,

Прэзыдэнт Рады БНР Вінцэнт Жук-Грышкевіч (рэпродукцыя з карціны П. Мірановіча, алей)

пасъля яго — Лявіцкі. (Ён памёр, па-мойму, у Польшчы.)

Тут, на эміграцыі, зьмяняліся таксама старшыні Ўкраінскай Рады і кіраунікі арганізацыяў іншых народаў, асабліва народаў Каўказу. Там вельмі высока былі паставленыя палітычныя дзеячы з тых часоў, калі каўказкія народы абвесьцілі незалежнасць і змагаліся даволі доўга з савецкай Расеяй.

Парыжскі Блёк — гэта палітычнае ядро ўсіх дэмакратычных эміграцыяў незалежніцкіх народаў, што супроцтвавала расейскай

Князь Базыль Святаполк-Мірскі

шавіністичнай квазі-дэмакратычнай эміграцыі, на чале якой спачатку стаяў Керанскі з цэлым тым расейскім урадам (Цэртыглі, Чарноў і г.д.).

У нас на эміграцыі „астроўшчына”, што аднавілася пасъля самарэспуску БЦР, выступіла супраць Рады БНР, стараліся весыці пропаганду, што Рада БНР стала быццам бы на пазыцыі „непрадашэнства”. Няправда. Трэба ведаць гісторыю Парыжскага Блёку і вялікую заслугу Абрамчыка ў яго арганізацыі (блёк таму так называўся, што цэнтралі эміграцыі — грузінаў, армян, Паўночных каўказцаў і г.д. — былі ў гэтым часе ў Францы). Абрамчык меў там з усімі непасрэдныя дачыненіні. Потым некаторыя з іх пераехалі ў Амэрыку.

3. Пазняк: — Парыжскі блёк стаяў на пазыцыях ня толькі барацьбы з бальшавізмам, але і на прынцыпах незалежнасці ўсіх дзяржаваў. Гэта абавязковая ўмова барацьбы з расейскім бальшавізмам, якая павінна была быць вызначана адразу.

A. Шукелойць: — Так. Бо сярод расейскіх так званных „дэмакратычных” арганізацыяў усяроўна цэлы шэраг гэтых утворэнняў (скажам, расейская эсэраўшчына на чале з Віктарам Міхайлавічам Чарновым) стаялі на пазыцыях вялікадзяржаўнасці, прыдумалі нейкую „сацыялістычную Раду новага ўсходу”. Усяроўна цягнулі ў нейкія вялікія дзяржавы арганізм, але быццам бы „злучаны”. Вось тое самае, што і цяпер спрабуе стварыць Масква ў розных формах.

3. Пазняк: — Ну так, гэта ўсё палітычныя хітрыкі: нешта прапанаваць рабіць разам з Расеяй і запяціць потым гэтыя дзяржавы ў расейскую пашчу.

A. Шукелойць: — Ага, ага.

3. Пазняк: — Пра Ларысу Геніуш. Чаму Захарка яе прызначыў „дублёрам”, як гэта атрымалася.

A. Шукелойць: — У нас некаторых рэчаў не разумеюць, таму што ў аbstавінах, якія ў тым часе былі (суроўай нямецкай акупацыі, суроўага нямецкага фашизму) усе гэтыя арганізацыі і цэлая дзейнасць мусілі мець калі не падпольны характар, то такі напоўнены падпольля нейкі праект, нейкую акцыю заўсёды, калі даручаещаца выкананаць нейкім людзям, то прызначаещаца не адзін чалавек, а пераважна — двух, трох. Для страхоўкі. Як востры прыклад — забойства рускага цара і гістрыя нашага земляка Грыневіцкага. Грыневіцкія ня першы быў, што кінуў бомбу. Кінуў бомбу там іншы чалавек, але тая бомба падарвала толькі царскую павозку, а цар застаўся жывым. Цар вылез з павозкі, каб паглядзець, што сталася, і толькі тады Грыневіцкі кінуў другую бомбу.

Гэта ёсьць такое правіла ў падпольным змаганні. І дзеля гэтага Рада наша ў тых часы карысталася такой формай. У тым тэстаманце быў

Абрамчык (энэргічны чалавек), і другая асоба — гэта Ларыса Геніош. Яна была сакратаржай у В. Захаркі перад ягонай съмерцій. Абрамчык з'яўсёды лічыў, што Рада БНР дзейнічае і на Беларусі, у час суровага палажэння Беларусі пад большавіцкім рэжымам. Ён лічыў, што Ларыса Геніош ёсьць там ягоным заступнікам.

3. Пазыняк: — Калі Ларысу Геніош арыштавалі ў Празе чэскія камуністы па загаду рускага НКВД, гэта ці не магло быць звязана з тым, што НКВД ведаў пра функцыю Ларысы Геніош у Радзе БНР?

Дом Рады БНР у Минску (выява на паштовай марцы БНР)

A. Шукелойць: — Ня выключана, што ведаў. Але ня гледзячы на гэта, Ларыса Геніош трymалася надзвычайна і ўтурме, і ў той цяжкай ссыльцы. Нам першы пра яе расказаў князь *Святаполк-Мірскі*, які раней за ўсіх (яшчэ перад той адлігай Хрушчова) вярнуўся. Ён страціў там нагу, і вярнуўся з ГУЛАГу як былы палонны афіцэр аўстрыйскай арміі.

3. Пазыняк: — Ён вярнуўся ў 1956-м годзе ў Аўстрыю, так?

A. Шукелойць: — Ага. А потым ён пераехаў у Нямеччыну, у Мюнхен (у Баварыі). Там ён з нашай эміграцыі дзяліў лёс аж да съмерці.

3. Пазыняк: — Ці бачыў ён у ГУЛАГУ Ларысу Геніош?

A. Шукелойць: — О, так, ён у ГУЛАГУ сустракаўся з Ларысай Геніош і расказаў пра ейную такую духовую моц. Нават цытаваў некаторыя вершы, пісаныя ёю там. Дарэчы,

выдатна гаварыў па-беларуску. Князь казаў, што Ларыса Геніош аб'ядноўвала і натхняла ўсіх у зоне, была сымвалам, сынагам барацьбы для ўсіх: беларусаў, украінцаў, эстонцаў, палякаў. Мяркую, што яна, ведаючы пра сваё ўпачуваньне на выкананніе абавязкаў Старшыні Рады БНР, прымалася гэтак моцна і гэтак годна.

Пасля ўжо Рада БНР прымала ўдзел ва ўсіх гэтих праектах халоднай вайны. Гэта значыць, у *Інстытуце вучэбнікі СССР*. Там вельмі важную ролю адыгрываў *Антон Адамовіч, Станіслаў Станкевіч, Вінцэнт Жук-Грышкевіч*. Таксама ў радыё „Свабода” адразу ж Абрамчык (у паразуменіі з Амэрыканскім аддзелам пропаганды) арганізаваў *Беларускі аддзел*.

3. Пазыняк: — Ці стварэнне радыё „Свабода” было таксама ініцыятывой Міколы Абрамчыка?

A. Шукелойць: — Так, Міколы Абрамчыка. І там сядзел ўсе нашыя людзі (спачатку заступнікам Абрамчыка і першым дырэктарам радыё быў Жук-Грышкевіч). Там яшчэ было пару афіцэрâu, памойму, сябrou Жук-Грышкевіча з арміі Андэрса. Ну і нашая моладзь, тыя, што пасканчалі ўніверсітэт у Любліне і тыя, хто пераехаў з Нямеччыны туды потым, напрыклад, *Янка Ліманоўскі, Барбара Вержболовіч* — ведамая съпявачка, акторка беларускай опэры — з сваёй пляменніцай Галінай. Цяпер яна мае прозывішча Ганна Руднік. Спачатку радыё называлася „*Вызваленне*”, потым перайменавалі на „Свабода”.

3. Пазыняк: — Адным словам, радыё „Свабода” стваралася як адраджэнскае радыё Рады БНР і павінна было шырыць беларускі ѯдэі і ідэалы Сакавіка.

A. Шукелойць: — Так, так. Шырыць ѹдэі беларускай свабоды і незалежнасці ў супрацоўніцтве з амэрыканскай дзяржаўнай пазыцыйай.

3. Пазыняк: — Добры быў пачатак. Але школа, што цяпер, у такі пагрозілі і адказны час для незалежнасці Беларусі, назіраеца ідэйны заняпад радыё. Замест адраджэнскай „Свабоды” (як павінна быць) гаворыць нейкая збочаная „Ліберці”. Разважаюць у эфіры пра сэкс Скарэны. Гэта трэба дадумаша! Ці там ужо ўвогуле няма нармальных людзей?

A. Шукелойць: — Там, між іншым, працуе трох сябров Рады БНР, паэт Сокалаў-Воюш, Але́сь Лукашук...

З. Пазняк: — Сокалава-Воюша, дарэчы, толькі што выкінулі з радыё. Вызваляючы месцы для іншых.

A. Шукелойць: — Шкода. Вельмі шкода, што так ідзе.

З. Пазняк: — Дрэнны час на съвеце. Дэмакратыя перажывае агульны ідэйна-маралыны крыйзіс. Ідзе працэс дэградацыі каштоўнасцяці. (Бо лібералізм — гэта не дэмакратыя. Гэта, ведаеце, як рококо, дакладней, як маньерызм у мастацтве, калі рэнесанс вырадзіўся ў маньерызм.)

Бяды ў тым, што гэтая лібрэальна перакручаныя паняцьці ідуць на Беларусь яшчэ і праз гэбоўскую Расею. У пачварнай форме прытым.

Кадры на радыё набіраюць зь Беларусі. Сумняваюся, што яны (за выключэннем якіх пару асобаў) успрымаюць сваю працу як місію дзеля Бацькаўшчыны. І гэта цяпер, калі, як па Караткевічу, — зьдзекуеца над ёю маскаль і „нахабны разбэшчаны гун”.

Але ня будзем больш пра цяпершчыну. Вернемся да Рады БНР і да больш духоўных тэмаў.

A. Шукелойць: — Але. Тым часам аднаўленыне дзеянасці Беларускай Аўтакефальтай царквы таксама было клюпатам Міколы Абрамчыка. Бо, як ведама, тая герархія Беларускай Аўтакефальтай царквы, якая была на Беларусі адноўлена ў 1942-м годзе, выехаўшы на эміграцыю (усы гэтая група япіскапаў разам з мітрапалітам Панцелеем і архіепіскапам Фелафеем) ушлася ў расейскую зарубежную царкву. Беларуская эміграцыя засталася без сваёй царквы. І тут ізноў інжынер Абрамчык (ужо будучы старшынёй Рады БНР) прыняў заходы, каб аднавіць дзеянасць Беларускай Аўтакефальтай Праваслаўнай царквы. Тут ён у кантакце з украінцамі, з украінскай Радай, з Украінскай Аўтакефальтай царквой арганізаваў цэлы шэраг сустэречай, у якіх прымаяў ўдзел створаны Урад БНР.

Са сцягам у руках

Аўтакефалія

3. Пазняк: — Як утварылася Беларуская Аўтакефальная царква ў 1942 годзе? Якія былі дзеянні, дзеячы, як гэта рабілася і што выканкрэтна самы бачылі ў той час?

A. Шукэльць: — Я думаю, што Рада БНР у Першую Сусветную вайну мела на ўвазе аднаўленыне дзейнасці Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўной царквы. Таксама, як і стварэнне беларускай адміністрацыі каталіцкай царквы і свабоды для іншых веравызнанняў. У сувязі з гэтым, ужо пры бальшавіках (гэта значыць у Беларускай ССР, на пачатку ейнага існавання, у часы так званага НЭПу і беларусізацыі) была адноўленая Беларуская Аўтакефальная царква зь мітрапалітам Мельсіхадэкам на чале. Было некалькі япіскапаў.

Незадоўга пасля гэтага аднаўленыня бальшавікі (бачачы небяспеку для Расейскай праваслаўной царквы) арыштавалі мітрапаліта Мельсіхадэка і царкоўных дзеячоў, асабліва япіскапаў, а потым і святарства. Гэтак ужо недзе ў канцы 30-х гадоў упала гэта Аўтакефальная царква ў савецкай Беларусі.

Да прыходу немцаў на тэрыторыі БССР не было ніякай царкоўнай арганізацыі, не было легальная адчыненых цэрквей. У Менску не было ні адной дзеянай праваслаўной, ані каталіцкай царквы. (Гэта значыць, перад 1941-м годам.)

Немцы ў Менск прывезылі аднаго праваслаўнага „бацношку” — Уладзімера (Валадзімера) Фінкоўскага (маладога святара, па паходжанні — з беларускай праваслаўнай сям'і на Ашмяншчыне, з Гальшанаў). Ягоная цётка, а таксама дачка цёткі (ведамыя мне ішчэ з часоў майго перабываўння ў школыніцтве) абедзве быly настаўніцамі. Так што ведамая беларуская сям'я (праўда, з такім расейскім душком). Вось гэты айцец Фінкоўскі і стаў першым праваслаўным святаром у Менску.

У Менску, недзе на пэрыфериі, былі чатыры манашкі, якіх бальшавікі не саслалі. Яны ім былі патрэбныя (шылі коўдры для бальшавіцкіх камісараў). Вось гэтыя манашкі і прыйшлі ў сваю царкву, што за пляцам Волі..

3. Пазняк: — Царква знаходзілася на цяперашній вуліцы Інтэрнацыянальнай (раней, у 17-м стагоддзі — Зборавая, пры рассейцах у 19-м стагоддзі — Прэабражэнская). Гэтая царква называлася таксама Прэабражэнская. Пры царкве яна была пераробленая з былога Бенедыктынскага касцёла кляштару Бенедыктынак.

У 1978 г. мне акурат удалося зрабіць археалагічны раскопкі гэтага кляштару, які ў 1960-м годзе ўзарвалі саветы.

A. Шукэльць: — Так, гэта помнік гісторыі. Манашкі вярнуліся тады ў гэту царкву. Яна была на вельмі вялікая, адна такая заля, якая скарыстоўвалася для нейкага спартовага клубу, і дзеялі гэтага тут нічога ня трэба было спэцыяльна рабіць. Проста прыйшлі ў гэту залу. Там збудавалі часовы іканастас, атрымаўшы іконы з Беларускага музею. Гэта тады мянэ ішчэ там не было, кіраўніком тады быў Габрыэль Віер, які ім выдаў патрэбныя іконы і патрэбны ўтвар (дараносцы, дарахавальніцы і інш.).

Вось гэты айцец **Уладзімер Фінкоўскі** і пачаў тут сваю місійную працу з тымі чатырмя манашкамі.

3. Пазняк: — У якой мове пачаў?

A. Шукэльць: — Па-моіму, у беларускай мове. Адміністрацыя (на чале з доктарам Тумашам) тады ўжо ў аснаўным была беларуская, так што ў царкве гучала царкоўнаславянская мова, а ў якой ён мове пропаведзі гаварыў... Шчырая кажучы, я там ня быў і ня чую. Магу толькі меркаваць.

Палажэнне ў Менску было такое, што засталіся толькі дзівэ царквы (наагул цэркви былі моцна зынічаныя). Так быў падарваны на пляцы Волі Катэдральны сабор (у 1936 г.), другі сабор Чыгуначны, за Домам ураду, быў падарваны таксама. Вельмі ў дрэнным стане, пераробленая на чатыры паверхі, была Жоўтая так званая царква на Ніжнім Рынку.

Словам, палажэнне было даволі дрэннае для праваслаўных, і тады горад адступіў для праваслаўной царквы будынак былога Францішканскага каталіцкага манастыра і будынак касцёла Бэрнардынак, які скарыстоўваецца цяпер як Катэдральны сабор.

Пасяля незадоўга прыехала ў Менск група маладых праваслаўных съвітароў, гадунцоў Варшайскай духоўнай акадэміі. Вось такім першым быў айцец *Іаан Кушнер*, што заняў царкву на Вайсковых могілках. Вельмі сімпатичны съвітар. Потым недзе ў 1943-м ці 1942-м ён наехаў на міну і загінуў.

Другі прыехаў айцец *Мікалаі Лапіцкі*, які заняў Чыгуначную капліцу (Чыгуначная царкоўка малая). Чыгуначнікі мелі невялікую царкву, памойму, нават дзераўлянную, на пляцы, што між універсітэтам і чыгункай.

стара беларуская царква съвітара Піятра і Паўла.) І туды прыехаў таксама з заходняй Беларусі айцец *Іосіф Балай* — вельмі стary чалавек, ішчэ з царской школы, вельмі добры прамоўца. І ў яго сакрагаром быў *Баравы* — той ведамы царкоўны дзеяч, прафэсар, які цяпер яшчэ можа й жыве. (Які працеваў у Маскве. Ягоны сын у Менску займаеца рэстаўрацый помніку гісторыі і архітэктуры.) Гэты Баравы быў тады яшчэ нежанаты, я яго ведаў. Такое становішча было. Царкву на Старажоўскіх могілках таксама пачалі аднаўляць.

Беларуская аўтакефальная царква ў Клиулендзе (ЗША), 1996 г.

(Фота З. Пашняка)

Так што былі ўжо тры царквы: Прэабражэнская, царква на Вайсковых могілках на Даўгабродзкай вуліцы (яна была ў даволі добрым стане, там нічога перарабляць ня трэба было, быў нават захаваны іканастас) і тая Чыгуначная.

Іншыя будынкі царкоўныя прыходзіліся аднаўляць (перарабляць). Наступным будынкам, які рыхтавалі для карыстаньня — гэта была Жоўтая царква на Ракаўскай вуліцы. (Вялікая

Сярод менскай адміністрацыі аказалася паважная група маладых людзей, праваслаўных, з вышэйшай асьветай, такіх, як судзі, напрыклад, *Леанід Галіяк*, *Аркадзь Аржва*, *Юльян Саковіч*, інжэнер *Іван Касяк* і гэта далей. Гэтыя маладыя людзі пачалі рабіць заходы, каб аднавіць дзеянасць Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

У манаstryры ў Жыровіцах сядзей стары епіскап Панцеляймон. За польскіх часоў ён не

хачеў прызнаць Польскай аўтакефальнай царквы, разылчваў на падпарадкаванье расейскай царкве, і таму яго саслалі ў Жыровіцкі манастыр. Палякі саслалі. Цяпер яго адтуль вышыгнулі, бо адзіны епіскап быў. Быў, прауда, яшчэ адзін у Горадні, але Горадня тады належыла не да беларускай адміністрацыі, а непасрэдна да нямецкай.

Пачалі раздумвацца, як аднавіць аўтакефальну царкву. Было двох такіх манахаў-беларусаў. Адзін закончыўшы Варшаўскі ўніверсітэт, паходзіў з Вялейшчыны, прозвішча **Нарко**. Потым стаўся **Феладей**. (Фолёгуш польску). Феладей ужо быў раней, яго за польскіх часоў пасвяцілі ў манахі. Ён быў настаяцелем праваслаўнай царквы, па-моіму, у Львове.

Другі быў таксама манах з Наваградчыны, здаецца, айцец Мартас. Стараньнем доктара Шчорса, што быў старшынёй Беларускага камітету ў Варшаве, іншых праваслаўных беларусаў (адваката Шкляёнка, доктара Войтэнкі) былі зробленыя заходы перад Польскім мітрапалітам (які пазытыўна ставіўся да беларусаў), каб хіраганізаваць двух гэтых манахаў і гэтым дапамагчы ў стварэнні беларускай царкоўнай адміністрацыі дзеля аднаўлення Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы.

Мітрапаліт Польскай аўтакефальнай праваслаўнай царквы (здаецца, Дзянісій) хіраганізаваў гэтых двух манахаў. Яны прыехалі ў Менск. Феладей Нарко асеў у Менску ў Прэбражэнскую царкву, а другі, Мартас, — у Наваградку.

Такім парадкам на тэрыторыі Беларусі знайшлося двух маладых япіскапаў-беларусаў у групе гадуніцоў Варшаўскай духоўнай акадэміі, съведчым беларусаў, зь веданнем мовы (мову ў іх выкладаў доктар Янка Станкевіч).

Пачаліся заходы перад нямецкай адміністрацыяй, гэта значыць — перад Кубэ. Кубэ даў дазвол. Там, па-моіму, гэтымі спрабамі непасрэдна займаўся ня Кубэ, а нейкі адзін з адміністрацыі, здаецца, доктар Юрда. Ён даў дазвол, і пачаліся рыхтаванні дзеля аднаўлення дзеянасці Аўтакефальнай царквы. Усё гэта было арганізавана, адбыўся вялікі звезд у 1942-м годзе.

Паколькі мітрапаліт Панцелеймон быў супраць, маладая група беларускіх дзеячоў

(асаблівую актыўнасць выказалаі **Саковіч** і **Касяк**) гэтага Панцелеймона адправілі ў манастыр, недзе ў Ляды (ці ня ў Віцебшчыне). Пад кіраўніцтвам уладыкі Фелафея Нарко (які ўзначаліў усё) адбыўся гэты вялікі звезд съвятарства і праваслаўных дзеячоў у Прэбражэнской царкве, які абвесціў аўтакефалію Беларускай Праваслаўнай царквы. (На працягу, мусіць, трох дзён былі нарады, розныя рефэраты, чытацьні).

3. Пазняк: — Пытаньне: Касяк і Саковіч адправілі Панцелеймона ў Ляды. Як яны гэта зрабілі?

A. Шукелойць: — Гэта дзяякуючы іхным старанням, паколькі ён не згаджаўся на аднаўленне аўтакефаліі. Я думаю, што немцы яго адправілі туды. А Касяк і Саковіч дапамаглі, каб адправілі.

Гэтыя падзеі ўсё мне добра ведамыя. Меў туды пайсыці прывітаць аднаўленыне аўтакефаліі ісцёнд айцец Гадлеўскі і, магчыма, Кушаль. Тым часам, паколькі там у дыскусіі часта гаварылася, што аднаўленыне аўтакефаліі гэта вось, можа быць, акцыя каталікоў, дык там гэтыя старэйшыя нашы дзеячы адыйшли ўбок. Але пасля таго, як аўтакефалія была абвешчана, тады нашыя калегі (Галяк, Арэхва, Саковіч) кажуць, што ўсё ж каталікі мусілі біх прывітаць і спадарыны Галяк (жонка Галяка) прыбегла да мяне ў музэй, каб я неадкладна звяртвася да ксяндза Гадлеўскага (ён тады жыў на вуліцы Гаруна — цяпер Камсамольская) і адтуль накіраваўся на прывітаныне гэтага звезды з нагоды абвешчання аўтакефаліі.

Я тады быў у неадпаведнай вопратцы (марынарка і гальштук чорныя, але порткі — галіфэ). Гэтак я звяртвася не хачеў, а тут дахаты няма часу йысці, таму я пабег скарэй да ксяндза Гадлеўскага. Той даў мене свае порткі чорныя і чаравікі. І так нас трох сабралася: Язэн Найдзюк, я і яшчэ адзін манах быў, прывезены ксяндзом Глякоўскім у Менск, францішканец Станіславу Васкевічу, здаецца. Думаю, што ліст прывітальнны напісаў Гадлеўскі, я ня меў часу разглядзець яго, Найдзюк ужо прачыгнуў яго, пэўна, пару разоў. Так мы накіраваліся ў Прэбражэнскую царкву. Нас

там ўжо чакалі. Мы ўвайшлі з падворку, укланіліся перад саборам. Найдзюк прачытаў прывітаныне ад беларусаў-каталікоў, уручылі яго Прэзыдынуму, уладыку архіепіскапу Фелафею і пайшлі. Вось гэтак і адбылося.

3. Пазняк: — Хто стаў першым мітрапалітам?

A. Шукейць: — Заставаўся той жа самы Панцелеймон. Ужо падышлі бальшавікі перад Віцебск. (Ён там і сядзеў, на быў на гэтым вялікім Саборы). Ён лічыўся мітрапалітам, бо найвышэйшай рангі. Але калі ўжо бальшавікі падыйшлі блізка, тады тут зрабілі заходы перад нямецкімі ўладамі, што бальшавікі могуць заніць гэтыя Ляды і яго там скопіць, а ён антыбальшавік. Дык паехаі яго перавезлы.

А тут тады ў Прэабражэнскай царкве служыў уладыка Фелафей Нарко. Ён з вышэйшай асьветай чалавек, вучыўся за мяжой, у Грэцыі, інтэлігентны чалавек, прыстойны, вельмі прыгожа вёў літургію, царкоўная служба. І царква поўнілася людзьмі. Хор быў вельмі прыгожы, таму што ў гэтым хоры даралялі сабе крыху да свайго жыцця артысты Беларускага опэрнага тэатру.

3. Пазняк: — І потым, калі прышлі бальшавікі ў 1944-м годзе і ўступілі ў Менск, які быў лёс Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы і съянтароў?

A. Шукейць: — Усе гэтыя актыўныя дзеячы, уладыка Фелафей і ўся герархія (за гэты час былі хіратанізаваныя пяць ці шэсць япіскапаў) разам з эвакуацыяй Менска выехалі цягніком на эміграцыю. На эміграцыі ў Нямеччыне яны трymаліся разам, а потым вырашылі ўваісці як аўтаномная адзінка (так яны думалі) ў Расейскую зарубежную праваслаўную царкву. Але гэтая аўтаномія скончылася. Там Панцелеймон быў на сваім мейсцы, на сваім кані, і казаў: „Перажылі палякоў, перажывём і касікоў.” Так што і палякоў, і беларускіх нацыяналістых, што аднаўлялі аўтакефальную царкву, ён перажыў.

Частка нашых людзей не хацела падпрадкаўца перакідванню Панцелеймона. І началіся зноў заходы дзеяля стварэння герархіі Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. У гэтым заслуга двух съянтароў, якія не

падпрадкаўваліся — айцец **Хведар Данілюк** (ён жа быў афіцэр Слуцкага паўстання) і айцец **Сыяпан Войтэнка** (ведамы дзеяч з заходняй Беларусі). Тады началіся заходы з боку Міколы Абрамчыка перад Украінскай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквой дзеяля аднаўлення

Беларуская аўтакефальная царква ў Брукліне на „Атлянтык Эвеню”, 401; 1999 г.

Беларускай Праваслаўнай Аўтакефальнай царквы. Украінцы дазволілі аднаму са сваіх япіскапаў адыйсці да беларусаў — уладыка **Сергій** адыйшоў. (Потым выехаў у Аўстралію і там памёр.) Быў хіратанізаваны адзін з праскіх гадунцоў інжэнер **Уладзімер Тамашыч**, які прыняў імя Васіля.

Першую аўтакефальную службу Божую ў Амэрыцы адслужыў у Брукліне айцец **Хведар Данілюк**. Я быў на гэтай першай службе ў такіх сыцілых умовах так званай „Беларускай хаткі” ў Брукліне.

ДАРОГА Ў ЧУЖЫНУ

Эўропа

А. Шукелойць: — Незадоўга пасля заканчэння Кантрэсу прышлося эвакуавацца. Чырвоная армія даволі блізка падышла пад Менск. У горадзе ўжо былі чутныя стрэлы. Старшыня Менску інжэнер Комар і старшыня *Самапомачы* былы дэпутат Сабалеўскі арганізавалі ў паразуменіні зь немцамі таварны цягнік. Было сказана працаўнікам гораду, што хто хоча, можа ехаць у эміграцыю-эвакуацыю. Часу было вельмі мала, людзі бралі толькі найбольш неабходнае. Я яшчэ пасльпей схадзіць ў Генэральны Камісарыят і атрымаць гроши, каб аплаціць зарплату працаўнікам музею і працаўнікам аддзелу краязнаўства *Беларускага культурнага таварыства* на трох месяцах наперад. З гэтых людзей, зразумела, частка засталася. У tym ліку і найбліжэйшы мой супрацоўнік у музеі мастак Віер. Праўдападобна, што ён ужо перад гэтым меў контакт з партызанамі, таму не баяўся заставацца.

Ноч мы ўжо начавалі ў будынку Беларускай Цэнтральнай Рады (циперашні будынак Нацыянальнай бібліятэкі на вуліцы тады Ігнатоўскага, ціпер, здаецца, Чырвонаармейская). Назаўтра пачалі грузіцца ў цягнік. Цягнік стаяў на Таварнай станцыі. Потым ад'ехаў.

Дарога ўжо была небяспечнай. Даехалі мы да Баранавічаў. Станцыя была разьбітая. Я пасльпей яшчэ зайсыці да майго калегі і апошнігага старшыні Беларускага Студэнцкага Саюзу, які нейкі час працаўваў са мной у музеі, доктара Ўсевалада Карала, каб яму перадаць дакумент, які даваў яму прывілеі выехаць зь Беларусі, такі самы, які мелі мы. Доктар Кароль раздумваўся яшчэ, урэшце рэштвырашыў застасца. Ён атрымаў 25 гадоў, і дзякуючы той амністыі, якую праводзіў Хрушчоў, па-моему, быў раней звольнены. Працаўваў потым лекарам (хірургам-гінеколагам) у Баранавічах і там памёр.

Так мы паехалі далей. Мінуўшы Ліду, наш цягнік наехаў на міну. Міна гэта падарвала некалькі вагонаў, было шмат забітых, па-моему,

трыццаць зь нечым асабаў, шмат параненых. Цягнік быў вельмі вялікі. Там ужо да нашых вагонаў да нашага цягніка далучылі яшчэ нейкія вагоны са Смаленска, рассейскіх нейкіх вайсковых адзінак. Наперадзе таксама былі вагоны з моладзій (Саюз Беларускай Моладзі). Розных людзей забіралі ў гэты цягнік. Цягнік аgramадны. Паколькі міны зынішчылі на толькі вагоны і людзей, але і парвалі дарогу, то мусілі прыехаць спэцыяльныя цягнікі расыцягнуць гэты наш цягнік, направіць дарогу, сыцягнуць тыя вагоны, якія на мяжы было направіць, людзей некаторых адвезыць ў шпіталь, некаторых паҳаваць на месцы.

Разам з намі ехала на эміграцыю кіраўніцтва Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай царквы. Так што съявтароў было таксама дастатковая. Ехалі і лекары, асабліва вельмі заслужаны грамадзкі дзеяч сябра Беларускай Незалежніцкай Партыі, які потым з Дальвіца (як заслужнік камэнданта таго дэсанту, кіраванага Вітушкам) быў скінуты на Беларусь, — гэта доктар **Глеб Багдановіч**, сын былога польскага сэнатара Вячаслава Багдановіча. Вось жа доктар Багдановіч (тады ўжо вайсковы лекар Беларускай Краёвой Абароны) заняўся гэтымі раненымі. Нешта дзень мы там чакалі, цягнік рушыў далей, мы прыехалі ў Беласток. У Беластоку былі коратка і накіраваліся ў Кёнігсберг. Там мы нейкі час затрымаліся, начавалі, прызначылі нам на начлег нейкую съятыню (касьцёл). Потым паехалі ў Берлін.

Ехаў з намі таксама старшыня Менску **Анатоль Комар** з жонкай і сакратаркай (той самай, што знайшла падкладзеную міну і ўратавала Комару жыццё). Дарэчы, гэтая акаличнасць дала падставу для плётак, некаторыя выдумвалі, што Комар едзе з двумя жонкамі. Але гэта няпраўда. Глупства.

Анатоль Комар быў вельмі прыстойным чалавекам. Пазней ён змяніў прозвішча на „Ромар”. Памёр і паҳаваны ў французкай частцы Канады. Стары нацдэм. Вядомая асoba.